

Н. ЩЕРБИНА

ІЗ КНИГИ СВІТАННЯ

*

Не віддавай незнайомому серця, не піднось пройдисвітам губок;
душі, як фіялки, з тонкого стебла не зривай.

Ти серце своє, мов ясний самоцвіт, вийнявши з кров'ю, даруєш
якомусь пройдисвіту. Губки, неначе тюльпан, що, розквітнувши, сяє,
підносиш, ласкаючись. Душу свою, мов фіялку, зломивши з тонкої
стеблини, спішиш прищипить до грудей незнайомого.

Знай, що душа твоя — сад запашний, де в квітчастих гірляндах
співає прозорий, як пісня, твій голос. А серце — ясний самоцвіт, що
чарує цнотливістю саява і вабить лоскотною грою та сміхом...

Не віддавай незнайомому серця, не піднось пройдисвітам губок;
душі, як фіялки, з тонкого стебла не зривай.

*

Підходь - но, дівчатко, сміліше! Чом ти вдивляєшся пильно.

Круг тебе шахрайство і злочин, розпуста і кривда.

Підходь, я вгоплю тебе у своєму безумному щасті.

Щастя моє — то сліпуча осяйність душі золотої; то незрівняна
добрість солодкого серця; то правда й любов непідкупні, як райдужне
саяво ясної перлини.

Підходь же, дівчатко, сміліше! Ти чиста, як пісня, як зорі на
небі... щаслива, як я...

*

Мамо, лихая сусідка наврочила нам!

— Кинь, моя доню про неї.

Мамо, не кину, не кину. Вона ж Вам казала про мене: я — зірка
ранкова, я з неба відкільсь узялася, і темним волоссям, очима вечірніми
зваблюю хлопців і з розуму зводю.

— Доню, не в-силі наврочить вона.

Чому ж до нас іще й досі не сміє ніхто завітати?

— Будуть ще, будуть ще гості, маленька моя.

Ой, не втішайте мене! Я, як рожа, марню і в'яну. Як квітка ні
раз неполита, я сохну й гублю свою дивну красу...

Мамо, лихая сусідка наврочила нам! Чому до нас іще й досі не
сміє ніхто завітати?

*

Коли тебе туга зловісна охопить, сховай її глибше на дно свого
серця. Плекай, як дарунок, як щастя. І віруй і вір, що з надмірної

туги колись несподіваним колосом виросте радість осяйна й велика
і з дна твого серця світитиме, мов огнецвіт серед темного гаю опівночі.
Віруй і вір: буде радість осяйна й велика.

*

Хіба збережеш огонь у душі? Хіба збережеш, коли сонце й вітри
випивають його. Хіба збережеш, як навколо красуні, мов білі чайки
полошуться в синій весняній блакиті. Хіба свого серця не кинеш у
пісню, у шум, поцілунки?!..

Ні, ти скинеш уздечку іпустиш на волю приглушену радість.
Пелюсткою з рожі впадеш у юрбу, забудеш про себе і будеш
таким, як усі. Музика, красуні, зелені вітри по алеях навіки за-
топлять тебе...

Хіба збережеш огонь у душі? Хіба збережеш, як навколо красуні,
мов білі чайки, полошуться в синій весняній блакиті!

П. БАГДАНОВИЧ

* * *

Привіт тобі, життя на волі!
Вгорі — покрівля з верховіть,
і видно небо й горб у полі
крізь листя сіть.

Лахматі тіні на майдані,
сховавши золото, лежать,
його шари крізь діри рвані
аж блискотять.

А к ночі віяло червоне
розгорне сонце мідяне,
від нього вітер похолоне
і в степ майне.

Поблідне жариво безкрає,
і потемнішає вода, —
тоді сріблом голок засяє
зір череда.

Однако любими зробитись
здолають тінь і сонця лик,
той день, що має народитись,
і той, що зник.

* * *

Леліє зоряний посів:
і в небі руно, й на полях.
Марою білий лунь злетів,
до річки перетявши шлях.

Нечутно пройманув кажан,
скрекоче коник — тут і там —
снуються миші, — димний лан
увесь сповняється життям.

Життя чують з усіх сторон,
гуде ним темрява лунка, —
чи не згубив пливучий сон
з червоних маківок вінка?

* * *

На добраніч, моя зорянице!
Вже імла над землею... Чи ти це

чорним шовком усе покриваєш,
пилом зір небосхил засіваєш?
Чую: спокій вливається в душу.
Вітерець придорожною грушу
ледве чутно ворушить, колише,
а дзвіночки сміються ще тихше.
Не дзвени ти сріблом, студенице!
На добраніч, моя зорянице!

ДОДЕРЖАНЕ СЛОВО

Крізь радісний, залитий світлом бір
проходить жовтий насип залізниці.
Як рівно рейки, ніби на таблиці,
лягли уздовж! Немов зелений зір,
он скло у семафоровім віконці
блищить! Як телеграфний стовп гуде!
Поглянь — на дроті птаство молоде,
а дріт червінцями горить на сонці!

І ось сюди — деś певно, мимохідь —
тихенько ламлючи хрускі хмизини,
пов лі видибає зза малини
кудлатий бурий молодий ведмідь.
Повітря нюхає; недбало поглядає
дрімотними очима, ніби спить;
у далечінь, зачувши гук, зорить
і враз не стямившись, завмирає...
Нечутно рейки крицяні дрижать;
з веселим шумом, мов наперегони,
женуть через смолистий бір вагони;
шипить машина; іскри блискотять,
пухнатий білий дим пливе горою;
вилискує на сонці криця й мідь;
сміються з вікон люди... а ведмідь
стоїть і чує крик мій: „Вірш за мною!“

ПОГОНЯ

Тільки в серці почую, мій краю,
і тривогу за тебе, і гнів, —
гостробрамську святиню згадаю
і на конях грізних вояків.

Скаженіють запінені коні
і, як вихор, женуть, і хриплять, —
стародавньої Литви Погоні¹⁾
не розбить, не спинить, не стримать.

¹⁾ В автографі поет додав до цього віршу таку примітку: „В старому Вільні на мурі Гострої Брами ви ічено міського герба — вояків на скачучих конях. Герб цього Вільно отримало ще за часів Великого Князівства Литовського, і зветься він Литовська Погоня“ („Твори М. Багдановіча“, М. 1927, 446).

Перед вами — роки незміренні,
а за вами — століттів сліди.
Ви за ким женетеся, шалені?
Де шляхи ваші йдуть і куди?

Чи вони, Білорусе, погнались
отим дітям твоїм наздогон,
що забули тебе, відцурались,
продали, наче бранку, в полон?

Уражайте їх, бийте мечами,
не давайте чужинцями жить!
Хай почують, як серце ночами
за подолану матір болить...

Краю рідний, я — тільки людина:
затамуй мою тугу німу!
Ти пробач, ти прийми свого сина,
дай умерти за тебе йому!

Все летять і летять оті коні,
срібні зброї далеко гремлять, —
стародавньої Литви Погоні
не розбить, не спинить, не стримать!

З білорус. переклав *Мих. Драй-Хмара*

МИХ. ДЖАВАХІШВІЛІ

ЗЛОДІЙ

Все сталося просто; та й подія була така ж проста, як черстве обличчя, іржаві зуби, безживні очі й латані штани самого героя тої події.

Степан Чирадзе — герой нашого оповідання — з м'лявим, висушеним, як сухий інжир, лицем, того вечора теж вийшов, — не, так вийшов як виволікся — з дому — сумний, лихий, ядовитий, як звичайно.

Та й чого він мав радіти? Чирадзе — колишня людина. Був час, все він мав: атестат, мундир, владу й добре утримання.

Службу почав він з кандидата прав, був відданим, щирим і слухняним урядовцем, і начальство тягло його вгору по службових сходах. Правда грізний суддя Чеховський опікувався ним, але того не можна було брати на увагу: бо хто ж би його випирав угору, коли б він не хопився кого-небудь, як тонучий хапається великої колоди. Але й Чирадзе теж не залишався пасивним і, щоб вибитися на поверхню, не забував ворухити трохи руками.

Степан Чирадзе ворухив руками, обома руками ворухив старанно, вправно й чесно; ворухив і хапався колод, хапався та й дійшов мети: йому ще й тридцяти років не було, як його настановили помічником судді в місто Душет. Потім він пересів на більшу колоду і його перевели в Телав на справжнього суддю; сидів і судив.

Від Телава до Тифліса відстань невелика; Степан ту відстань взяв легко, бо завзято ворухив руками та й поволі приплив до матери городів грузинських.

Слухняним, відданим і старанним суддею був Чирадзе: на пам'ять знав закони, пояснення сенатські, зразкові розгляди справ і присуди; в грудях замість серця лежала гранітова скеля, був він суворий, як римлянин, неприступний, як лорд, сухий, як десятилітній інжир і поважний, як старий буйвіл.

Часто він говорив оборонцям:

— На вашу думку кожний винувачений янгол, а на мою думку він вовк. Нехай доведе, коли може, що він не вовк, а янгол, то я його пущу додому лагодом.

Чирадзе мав тисячі винувачених. Всі вони доводили, що вони янголи. Та хіба Чирадзова причина, що кожному вовкові він вирікав вовчий присуд!

— Цілком можлива річ, — говорив Чирадзе, — цілком можлива річ, що споміж п'ятсот винувачених один невинний, тільки один, та й той неодмінно буде вовчої породи. Можливо, так, так — тільки можливо, що той один мине мої руки, але... — і тут голос йому підіймався й гремів, — але нехай стережеться, біда йому й його матері, коли він вдруге потрапить у мої руки.

І цю тираду він так грізно виголошував, що замість невідомого „одного“ дрожі брали того, хто розмовляв з Чирадзе.

— По моему,— сказав раз один оборонець до своїх колег,— по моему всі винувачені ягнята, а цей падлюка—вовк проти них, справжній вовк!

І відтоді прізвисько вовк пристало до Степана Чирадзе, як власний ніс, і назавжди осталося при нім.

Його фамілію ніби й забули.

— Де вовк?— питалися за нього.

— В верхній залі,— відказували їм.

— Хто судить цього винуваченого?

— Вовк.

— В кого знаходиться діло?

— В вовка.

— Кого йому призначено?

— Вовка.

— Хто вирік присуд?

— Вовк.

— Кому доручили твоє діло?

— Вовкові.

І зформулося, як закон у законодатному палаці: „вовк іде... вовк сказав... вовкові сказали... вовка здибали“...

Обачний і спритний арештант „вовча доля“ неодмінно заслабав у в'язниці того дня, коли розбирали його діло, щоб увійти вовчих пазорів. Оборонці сушили собі голову, щоб якось схитрувати, вигадати яку-небудь комбінацію і відкласти розгляд діла свого клієнта, коли на його чигали вовчі зуби.

Вовк знав, якого страху наганяло його ім'я на арештантів та їх оборонців, але не ображався. В душі він навіть радів і пишався тим. Цей страх перед його ім'ям був тим стерном, яке навертало його життєвий човен до бажаного берега.

Коли одного ранку—хай він буде проклятий, той страшний ранок—одного ранку сталося незрозуміле.

Вовк ані раз не сподівався чогось подібного, він швидче б повірив, що Кура потече назад, ніж тому, що царський престол може захитатися. Добре ще, думав вовк, що він не розбирав жодної політичної справи і не мав ворогів серед майбутніх владарів.

— Бідний вовк!—закрутився шепіт по кутках.

— Звільнять.

— Виженуть.

— З голоду здохне.

Але Чирадзе не звільнили та й з голоду він не помер. Причина з'ясувалася згодом: виявилось, що в вовка вовчі були тільки шкіра, вуха, зуби й серце. Ніхто не знав, що в голові йому лежав лисячий мозок, і хвіст був причеплений лисячий.

Завдяки хвостові, Чирадзе вісім років тягнув життя й службу. Але—

— Що то за життя! Яка то служба!—часто говорив суддя.— У вовчій зграї живу, вовчій! Але то ще нічого: в цих проклятих тільки—шкіра, вуха, зуби, серце й апетит вовчі, а все інше—розум і вдача в них лисячі, я вам кажу, лисячі!

Вовк найтяжче це тоді відчув, коли раз,—хай господь бог прокляне і той день!—коли він остався без хліба й без портфеля.

— Чудні люди,—думав собі вовк поки ще був на службі,—чудні люди, їй-богу! Ніяк не збагну, в чім у них законність, а в чім незаконність. В книзі одне написане, а на ділі інше виходить. Революційна законність!.. Нове право!.. Класовий підхід! Більшовицька лінія!..

Вовк нишком гарчав, а лис усміхався, як китайська забавка. Нарешті, згадали його минуле (і перше знали, але тепер пригадали), укмітили його лисячий хвіст та побажали йому щасливої дороги.

* * *

Що могло після того статися, крім того, що сталося? Чирадзе голодував, як той вовк, що тої зими забіг аж у центр міста; він геть висох. Він ще терпів би і голод і холод, коли б він був одинокий, але було тяжко за жінку й сина; жінка так занепала, що лягла і вже не вставала з ліжка; син - одинак став подібний до чоловіка, що випостив сорок день, і теж занедужав.

Він спершу мав надію, що старого барахла й меблів стане найменше на рік, та коли довелося спродувати їх, і Чирадзе зробився постійним відвідачем комісійних крамниць, то той рік обернувся на два місяці.

Він почав оглядатися кругом себе: ані речі на продаж, ані приятеля, ані рідні, нікогисінько й нікогисінько в світі, крім двох близьких людей, що лежать з голоду.

Того дня, про який мова, Чирадзе на останні гроші купив жінці й синові трохи дров і зварив бараболі. Коли й те зникло, в господу Чирадзе, в його одну однісіньку кімнату — зразу полізли й оселилися голод і холод, безнадія й горе, розпач і привид смерті.

Сидів Чирадзе в кутку скулившись і тремтів з холоду. Думав взятися за яку-небудь роботу, поборотися з злигоднями життя, але думка розтіклася, як розлита вода.

Встав він та й поточився до стіни; бігав по шестиметровій кімнаті та й м'яв холодне чоло. Жінка й син сумно дивилися на нього. Не витримав Степан. Накинув на голову шапку, що вже обернулася в ганчірку, і вийшов, не так вийшов, як виволікся з дому.

Він навіть не знав, куди йшов, до кого, на віщо, і з якими надіями? Вийшов на вулицю, бо не міг сидіти вдома. Коли б він трохи посидів дома, то почав би кричати, галасувати, ридати. Кілька разів злочинна думка майнула в його гарячковому мозкові: „заб'ю жінку й сина й сам за ними піду“. Щоб не вчинити душоубства і навіть думку про те відігнати від себе, він волів тинятися по вулицях.

Заклавши руки в кешені, він іде. Трохи мрячить, віє холодний вітер. Люди, поховавши голови в плечі, поспішають додому. Заздрот беруть Чирадзе. „На всіх їх чекає тепла кімната, — думає він, — веселі сім'я; всі вони знайдені, або незабаром наїдяться, а я...“

Приглядається й бачить: багато йде в такім самім, як він, лапміттю, скулившись з холоду. Багато людей сиротами стоять по кутках. Одні продають цигарки, другі солодощі, треті такі дрібниці, що всього краму менше, як на карбованця.

А куди Чирадзе йде? Кого шукає? Чого йому треба на вулиці в таку неgodу? Не знає й не думає про те і сам Чирадзе. В голові в нього вже немає жодної думки, в серці не жевріє ні іскри надії. Іде собі, іде туди, куди несуть його тремтячі ноги. Ці ноги вже не питають нічого свого пана, то праворуч звернуть, то зійдуть униз, то побіжать назад і знов підуть тою самою вулицею.

В кооператив теж ноги завели Чирадзе. Чого треба було колишній людині в цій великій крамниці? Не знає Чирадзе, нічого не знає. Спитайте його розстроєних ніг, може вони знають. Побачили світло приміщення й подумали: там тепло, багато народу, зайдім, погріймося.

Зайшли, привели свого пана, і всі вони погрілися — і Чирадзе, і його збунтовані ноги.

І що далі сталося, того Чирадзе зовсім не винен. Тої ночі Чирадзе вже не існував, як суцільна людина. Він розпався, розлетівся, зруйнувався. Кожний орган зажадав собі повної самостійності, зажадав і домігся свого: очі, вуха, руки й серце...

Коло каси стояла черга. Передні підходили поодиноці, задні поволі посувалися наперед. Раптом Чирадзе теж підійшов до черги, став за спиною останнього та й завмер...

Чого йому треба було в черзі? Не знає, не зможе сказати. В кешені в нього й дірявого мідяного п'ятака не було, а він таки постеріг себе в черзі.

Коли Чирадзе не знає причини, то хоч інші повинні знати. Так, безперечно так. Спитайтеся перше його очей, а потім ніг, вони знають, напевно знають. І коли спитаєте, очі вам скажуть:

„От той чоловік, огрядний і чисто одягнений чоловік, дістав з спідньої кешені два червінці. Один лишив в руці, а другий поклав в кешеню пальто. Ми, очі Чирадзе, більше нічого не знаємо. Про решту спитайте інших“.

Ставте питання іншим, хоч ногам Чирадзе, вони теж вільні й самі відкажуть.—І коли їх спитаєте, вони скажуть:

„Коли очі побачили недбало кинутий в верхню кешеню червінець, ми поспішилися й швидко стали в ряд за ногами того чоловіка. Більше від нас нічого й не ждали. Спитайте інших“.

Про те, що було далі, треба питати відповіді в правої руки Чирадзе; ліва рука нічого не знає, вона тоді сиділа в кешені штанів і грілася.

І права рука белькоче:

„Я теж у кешені сиділа; але раптом відти вилізла, прикралася до чужої кешені й влізла. В той час чужа рука схопила мене, змісила, розчавила та й аж тоді пустила“.

— Ах, стара собако! — кричить якийсь хлопець до Чирадзе.

— Дивіться на нього, га? — гарчить другий.

— От падлюка, дурний! — і посипалося:

— Держіть, не пускайте!

— Бийте!

— Лучче його, лучче!

Власник грошей тримає того червінця в руках, махає й хвилюється.

— Міліціонер! покличте!.. приведіть!..

— Покличте! Держіть, щоб не втік!

Чирадзе міцно держать. Який дурний нарід! Так міцно держать колишнього чоловіка, ніби він, як шахрай, збирається втікати. Того й не знають, що злодій впаде, коли його пустять з рук.

Як це сталося, яким способом могло сподіятися, щоб суддя та й поліз до чужої кешені? Чирадзе не знає, ніхто не знає. Спитайте його пліснявих очей, тремтячої правої руки і втомлено-кривих ніг.

Вони знають, багато знають, більше як сам Чирадзе знають.

* * *

Тепер колишній суддя стоїть у великій залі за ґратами й здивовано оглядає залу, ніби перший раз бачить її.

Оглядає й усміхається, ніби по його обличчю повзають гадюченята. Гірко сміється колишній суддя. А хіба ж не смішно? Судова

заля, довга, широка, висока й біла заля, та самісінька заля, що в ній Чирадзе зо двісті раз чинив колись суд, сьогодні мала такий вигляд, як і перше.

І тоді вона на дві третині була повна народу і сьогодні повна.

Коли обвинуваченого вводили в залю, сто пар очей так оглядали його, ніби роздягали. Тепер так само роздягають арештанта.

— Боже великий — волає в серці своїм обвинувачений і затуляє лице долонями. — Боже милий! Кого тут тільки нема, щоб побачити мое позорище!

Всі знайомі й товариші Чирадзе, ніби змовившись, зібралися в залю.

От у першому ряду сидять два прокурора — Спиридон Шавелідзе й Варлам Чолуа, — дивляться на Чирадзе, про щось шепочуться й злобливо усміхаються.

Ой, коли б міг Чирадзе висловити все, що тепер знає і що от-от вихопиться йому з уст!

От судді, а от і адвокати, яких тепер називають членами колегії оборонців.

— Чого ж член колегії оборонців? — аж тепер питає себе самого винувачений, — назвали б коротше: оборонець.

От хтось до нього усміхається й кланяється. Минулого року він був помічником Чирадзе, а тепер виконує його обов'язки. Добрий чоловік, жалує арештанта.

Кивнув і він до нього головою, усміхнувся і скинув очима в лівий куток. Здрігнувся, усміхнувся, встав і знов сів; сів і не міг одірвати очей од того кутика.

Там, серед сторонньої публіки, сидить Пелаго, його жінка, сидить знеможена, змарніла, спустивши голову; сидить і плаче, плаче так, щоб ніхто не постеріг — нишком і тайкома; долонею чоло затуляє, слъози ховає, очі соромливо одводить і від чужих і від чоловіка.

Зате син обвинуваченого Баграт, що сидить побіч матери, сміливо й весело дивиться на батька, звільна рукою махає і сміється до нього.

Він теж відслабував, але має добрий вигляд. Обое працюють. Пелаго шиє, а Баграт найнявся в кооператив за крамарчука. Самі собі на хліб заробляють і дожидають батька; вийде й допоможе їм, і він за що-небудь візьметься і дружньою роботою налагодять життя.

От і судовий „пристав“ Вано Чарекишвілі (як тепер називається пристав, Чирадзе не знає). Старий служака. Здається, тут і народився, тут і постарівся разом з будинком суду.

Вано служив і за Чирадзе теж. Пригадується обвинуваченому: коли в залі гомін ушухне і судді злягодяться виходити, Вано Чарекишвілі басом оповіщав:

— Суд іде! Прошу встати!

Всі встануть. Голова суду надується, вийде в залю, Чирадзе теж запишається й піде за ним. Ззаду третій ішов.

Підійдуть до столу, накритого червоним і посідають у широкі крісла.

Чирадзе спершу потре руки, огляне публіку; потім обернеться до перегородки, обдивиться винуваченого і так грізно поводить очима, ніби каже:

„Ти мені попався сьогодні в руки? Біда ж тобі! Я тобі покажу!“

А сьогодні колишній суддя сам сидить за тою перегородкою, відки почалася голгота для тисяч і десятків тисяч. Тепер прийшла колія на Чирадзе.

— Яка зрадлива доля! — сказав оборонець, ніби зрозумів його думки. — Я певен, що все це діло — чистісіньке непорозуміння. Ясно, що той громадянин зле поклав гроші до кешені, червінець міг випасти або випав з кешені. Ви протягли руку, хтіли допомогти тому громадянинові, але... Отоді саме й сталося непорозуміння: той подумав, що злодій і схопив вас за руку. Так чи ні, друже мій?

Чирадзе усміхнувся, він зрозумів оборонця: „зміни свої свідчення так, як я що-йно сказав“.

— Ні, не так було.

— А як воно зробилося?

— Так, як слідчий записав.

— Вам краще знати, — холодно відповів оборонець і одійшов.

Добре знає Чирадзе ці хитрощі. Інші обвинувачені десять раз признаються перед слідчим: „Я забив... я вкрав... винен“. Десять раз підписують свої свідчення. А потім, коли розбирають діло, всього зрікаються: „не знаю... не бачив... перший раз чую... і не був там ніколи“...

Таких упертих Чирадзе ні трохи не жалував: коли обвинуваченому, що сам признався, присуджував шість місяців, то такому упертому вірікав не менше, як два роки.

Причина була зовсім проста: діло обвинуваченого, який признався до злочинства, суддя кінчав за годину, а упертого діло иноді розбирали кілька днів.

Крім того, хіба тепер Чирадзе допоможе зміна свідчень?

Що було, те було!

Цілий світ дізнався про те й повірив.

Коли змінити визнання, однаково вже ніхто не повірить, ще більше заплутається і до одної ганьби додасть ще другу. А суддів ще більше роздратує і збільшить собі кару.

„Але цікаво, хто мене буде судити? — питає себе самого обвинувачений. — Коли Попадзе, то не помилує, притисне; Купридзе задушить своїм отруйним язиком; а Хведеліяні — м'який чоловік... він зрозуміє... моє становище“.

Увійшов суд. Попереду хтось незнайомий іде.

„Мабуть це голова суду“.

В пам'яті Чирадзе щось, як блискавка, мигнуло, але так само швидко й погасло:

За головою йшло двоє, Хведеліяні і ще один, незнайомий.

То, значить, Чирадзе двох членів суда навіть не знає.

— Чудно, — дивується обвинувачений, стоячи коло перегородки, — чудний нарід, неспокійний нарід: на однім місці вони рідко витримують більше як рік. Прийде, не знаючи діла, ніби до школи вступив; навчиться трохи, а потім перейде до кооперативу, відти іде на вчителя, потім на залізниці поробить і так скрізь спробує, поки зробиться всезнавцем або не буде знати нічого. Дивні люди! Мабуть, цих двоє нових теж такої породи. Чудні люди!“

— Ваше ім'я й прізвище? — питає голова.

— Дивні люди! — ще про своє думає Чирадзе.

— Третій раз вас питаю, як ваше ім'я й прізвище.

Третій раз? Це теж дивно. Чому Чирадзе не чув, мабуть, оглух. Встав, відказав і знов сів.

— Скільки років?

— На шістдесятій поступило.

Відповів та й аж тоді глянув в очі голові; глянув і очей не міг одвести.

Колись і десь його бачив, щось знайоме. В мозкові щось ніби голка смикається. Силує пам'ять, намагається, хоче згадати і не годе.

— Ваш колишній соціальний стан?

„Цей ніс, карлючкуватий ніс і тонкі, стиснені губи“...

— Обвинувачений, відповідайте!

„Велика голова... високе чоло... на чолі шрам від якоїсь рани“.

— Може ви погано чуєте?

— Я? — скочив раптом чоловік за перегородкою. — Я? Ні, я добре чую.

— То відповідайте.

Чи радзе безглуздо кліпає очима і мовчить.

— Ваш колишній соціальний стан?

— Службовець суду.

Відказав, а думка знов заринає в минуле: сива борода... мабуть, посивіла після... а тоді“...

Коли ж це „тоді“? Де, де він бачив цього чоловіка, що тепер коле очима й усміхається одною губою?

„Усміхається чи загрожує?“

— Чи не були перше суддею?

Авжеж був, і суддею був. Адже ж про те цілий світ знає.

— Де?

— Тут, в Тифлісі.

— Ще де?

Спершу мовчить, потім додає:

— Був і в Телаві.

— Звідси теж їздили до Телави?

— Так... кілька разів був.

Цікаво, нащо така дрібниця потрібна судді? Був і в Телаві, звичайно, мусів бути.

— Кілька разів?

— Еге ж, кілька разів.

Голова знов, як перше, дивиться на обвинуваченого; устроїв свій погляд йому в очі, дивиться й мовчить, при тім трохи кулиться. Потім знов повторює, ніби каже сам до себе:

— То, значить, кілька разів були?

— Еге ж, кілька разів їздив.

І раптом як блискавкою освітілося. Впав на стілець, встав, знов сів і остовпів.

* * *

Згадав те діло — просте й далеке діло. П'ятнадцять років минуло відтоді. Суд виїхав у Телав. Чи радзе теж був в складі суда. Зо п'ять діл розібрали. Кожному присудили, що належало: одним заслання, декому навіть каторгу.

Потім увели цього чоловіка, оцього чорнявого, трохи присивілого огрядного чоловіка, що сидить там на стільці голови суду і ледві помітно усміхається.

Тоді теж усміхався. Мабуть, того й усміхався, що вважав себе за невинного.

І діло його було дуже просте: жив собі в Курдгелаурі, плевав виноградну лозу, копав виноградний сад, поливав купоросом, робив вино, продавав і лагодився до весілля.

Раз уночі хтось постукався до нього.

— Хто там? — спитав селянин.

— Свій, вийди на хвилину сюди.

Відчинив двері і вийшов. Чого йому було боятися?

— То хто? Чого тобі треба?

З обох боків появилось дві тіні.

— Давай хутче вина, хліба, порося, — шепнув один.

— Не бійся, грошей дамо, — додав другий.

Почав сперечатися, але багато не дали говорити. Спорожнили скриньку з хлібом, сповнили два бурдюки, зарізали двоє поросят, навантажили коней та й погналися. А Тедо обертав до світича дві червоненьких десятки й лічив.

Минуло кілька тижнів. Десь побили якихось розбійників. Одного з них тяжко раненого привезли до Телава. Потім і той помер.

Знов хтось постукався вночі до Тедо.

— Хто там?

— Одчиняй!.. швидче одчиняй, бо...

Відчинив й побачив пристава, зв'язали його й погнали вперед. Мати кричала й голосила, кривий пес заводив.

— Не бійся, я нічого не винен! — подав син голос до матери, та й зник у темряві.

На віки зник. Більше вони не бачили одне одного.

Мати занедужала і навіть тоді не могла встати, коли Тедо поставили перед Чирадзе.

Коротке й просте було діло.

— Ти був знайомий з тими розбійниками.

— Ні.

— Раз-у-раз мав зв'язок з ними.

— Свідчуся богом, ні.

— Помогав.

— Я вам кажу, що ні!

— Радимо признатися.

— Ні, ні й ні!

І присягався, всім присягався, всім: життям, алавердським образом, матір'ю, богом і власним сумлінням.

Але йому не поняли віри, бо десь щось було написане, а що було написане, того не можна було вирубати, не можна було ніяк визнати його за помилкове.

Не повірили й присудили йому вічне заслання в Сибір.

Згадує Чирадзе: селянин роззявив рота й стояв, ніби не зрозумів нічого. Йому перекладали грузинською мовою; він так само стояв мовчки й кліпав очима. Навіть усміхнувся, ніби говорив:

„Ні, ви мене не одурите“.

* * *

Ото ж той самий Тедо, що тоді так неймовірно усміхався, сидить тепер там — коло вкритого червоним стола, в кріслі голови.

Сидить і, як перше, усміхається, але так, ніби питає:

„Ну що? згадав мене нарешті?“

Чирадзе згадав, але...

Але ця усмішка чудна, крива — що вона каже? Що в ній — суворість чи лагідність? Погроза чи змилювання?

Чирадзе не розуміє, не годен з'ясувати, не може знайти ключа до того усміху.

І раптом блиснула думка:

— „Який я дурний! Чого іншого може бажати мені цей чоловік, крім жорстокої помсти! Я його занапастив і він мене занапастить, покарав — і він помститься.

Тепер по всьому. Чирадзе загинув. Коли б була де-небудь справедливість, обвинувачений встав і сказав би:

„Прошу відкласти розгляд мого діла і перемінити голову суду, бо...“

Бо голова має особисті рахунки з Чирадзе і тепер постарається помститися.

„Але у цій залі — новому світі — нема справедливости, тому...“

Тому Чирадзе мовчить і знехотя відповідає:

— Еге ж... так було... украв... голодував і украв... обставини примусили...

— Чирадзе раніш не знав, шепоче один молодий службовець до другого, — що становище визначає свідомість. Він на це зовсім не зважав і тисячами посилав у в'язниці бідних людей... але тепер... коли й сам попався... тому... бо...

Але Чирадзе тих тому і бо вже не слухає. На віщо? Однаково, загинув. І оборонця не слухає; тільки, як дощові краплі, падають йому на свідомість:

— З огляду на те... тому... через те... бо...

Що після було, теж не пам'ятає. Тільки одне пригадує: оточили його жінка й син, заридали й він сам заплакав.

Оборонець поздоровив і мало руки не віддер. Інші теж руку подавали, усміхалися, говорили.

Чирадзе запізнився вийти з залі, і коли вийшов, несподівано зустрівся з головою.

— Спасибі, громадянине Чирадзе, — каже голова, — велике спасибі.

Виправдалий дивиться на Тедо, розкривши рота, і думає:

„Сміється, чи що?“

— Я вам дуже вдячний. Я вам віть за віть віддав.

— За що? За... за що вдячні? — ледві вимовляє Чирадзе.

— За те, що чоловіка з мене зробили. Ви показали мені колись, яка огидна річ несправедливість і жорстокість.

Чирадзе почервонів.

— Нічого, — кінчив голова. — Буває, що й злигодні на добре виходять. Бувайте здорові!

А. ВИЯСНІВСЬКИЙ

В культурній зоні Абхазії

(З нотаток туриста)

При світлі Батумських портових лихтарів, подвоєних відображенням цинамонової водяної поверхні, здоровенний „Ілліч“ вантажить „товар“ з людських тіл. Ото й тільки, що без „майна“ й „віра“. Голці ніде впасти на чардаку. Кожний клаптик площі завойовують з завзяттям, гідним кращого наміру. Люд тиснеться, штовхається, галасує. Нема, м'ярко кажучи, неприємнішої картини, як посадка великої кількості людей на обмежену площу пароплаву. Той, що вже сидить, гаряче протестує:

— „Куди ж ви лізете?! Хіба ж не бачите, що тут нема місця“?

А інший, не зважаючи на протести, а часто й фізичний опір, проте „лізе“ і знаходить те „місце“, щоб сівши, так само визвірितися до чергового претендента.

Місце на чардаку—річ надзвичайно умовна. Його може утворити й дощана покрівля люку, що з неї вас на кожній пристані прогонять, і виступ паровідводної труби, і поріг дверей до каюти „II-го помічника капітана“, і стосом складені ящики з абрикосами, і курячі койці.

Все це „місця“ й не аби якої вартості. Головне—терпіння й байдужість китайця. Коли ці властивості у вас є, то будете їхати і навіть пісень співати (ще при одній умові: що команда не забуде в день тент натягнути над чардаком).

От і ми з товаришем: вгрузли по-між чийсь тіла на тросах і враз заспокоїлися.

Правда, наші сусіди лаються й безжалісно штовхаються, а троси муляють боки, проте ми щасливі немов селянин, що збудував собі нову хату й що-йно оселився в ній.

В голові вже згадкою бродить безголов'я батумського транзиту, на мить з'являються суворі обличчя батумських поштельробітників, що так безжалісно на всі ваші домагання пошти відповідають коротким „нет“ (це тоді, коли ви напевне знаєте, що „єсть“), снують картини прекрасного ботаничного саду, Чакви, Зеленого Мису, крикливого турецького базару, а потім—спокій. Цілковитий спокій щасливої людини, що вже їде.

Пароплав чмихає, борсається велетенськими лапами в воді, здригається цілим корпусом, свище так, що аж в середині холоде й поволі відходить.

За чверть години десь зверху доноситься приглушене:— „полный“.

Сусіда, що скоцюрбився й, здається, спить, не голосно, мабуть через сон, відповідає:— „Есть полный“.

Хто знає, може це старий морський „вовк“, що в ньому промовляє механізм доведеного до безумовності умовного рефлексу?

* * *

Дме холодний, західний вітер і гонить поперед себе саженні хвилі. При зустрічі з пароплавом хвилі утворюють декресендо з важкого й „мокрого“ ча...ч...ч... Тіло корабля здригається коротко - амплітудним тремтінням і ледве помітно погойдується.

Людський гомін поволі втихає, проходи на чардаку заволікаються людськими ногами, руками й потилицями. Сутінки чардаку обгортає важке сопіння змучених людей. Он там десь, ліворуч, двоє змагаються: один саксатромбою дме, а другий фаготом. Їх сопіння мало не глушить шум хвилі морської.

В голові ні свідомости, ні відчуття особистости. Порожнеча. Іноді бликне перед очима сигнальний лихтар на щоглі та відчується розмірне дихання машини...

* * *

В досвітнім тумані замаячили береги, поповзли синіми пасмами гори, в досвітній прозорості заскиглили чайки. Попелясто-сині гори хвиль загойдалися ще вище і з більшим притиском накинулися на облавок пароплаву. А він борсається, стогне, хрипить і розпускає за вітром чорні косми диму.

Смутком досвітньої тиші повіяло по чардаку, порожнечою сонного нагромадження тіл.

А потім з'явилося сонце. Благодатне всетворяще сонце, початок всеживущого і кінець небуття.

Спочатку діжкою попливло по взгір'ї, зашарілося, покотилося й почало всівати море рясним снопом проміння. Від снопа, як оком глянути, золотовогняста смуга переливається в смарагдовій, тепер, прозорості води, виграє й виблискує саявом діамантів.

А людям на чардаку — спека. Жахлива, специфічно морська спека, коли здається, що ти в герметично зачиненій банці смажишся в водяній парі з тисненням в 25 атмосфер. Тіло мліє, мозок немов розварений. В голові важка порожнеча. Лежиш, дихаєш, неначе риба на суходолі, соленим повітрям і єдине, про що в силі думати, — це - холод. Сніг і лід маревом блимають перед очима.

І тільки коли зір тупо зупиниться на верхнім чардаку, пробудиться заздрість до тих „першокласників“, що там прохожають під тентом.

Коли - б швидше земля!

Після полудня — замаячив Сухум. Довгожданий Сухум, що викликав таку-ж радість, як і Америка колись, для Колумба.

— Сухум, Сухум! — хочеться кричати, коли загрюкотіла лебідка відповідаючи на гучне капітанове „отдай якорь“.

Десять хвилин немилосердного гойдання в фалюзі плюс хвилина акробатичних вправ біля східців і, нарешті, земля.

* * *

Приголомшені спекою, рухаємось по брукові Сухума, розшукуючи Селянський Будинок, що своїми плакатами ще з пристані гостинно запрошує до себе на відпочинок.

Широкі, запорошені вулиці, маса кав'ярень та духанів, пальми, кіпариси, густе плетиво винограду біля будинків, подвійна й по-

трійна літерація вивісок — абхазькою, грузинською й руською мовами, нескінченний базар, — таке загальне вражіння від Сухума.

В гігантському приміщенні Селянського Будинку маємо за 50 коп. ліжко з постіллю і з дуже невеликою кількістю блощиць. Про форма politosvitica — маленька читальня. Якийсь юнак кунє над старим числом „Огонька“. Другий юнак, очевидно, службовець будинку, за столиком виводить не голосно „о, баядерка“. На стіні на всю височінь її — плакат: добродушний черевань в формі червоноармійця, надувши губи, наче підсвистує юнакові „Баядерку“, тикає на вас пальцем — „Ти записався членом ОСОАвіохему“.

По східньому тихо й ліниво. Статика, абсолютна статика приголомшує вас. Так і тягне сісти за стіл, покласти на нього голову і підспівуючи „Баядерку“ тихо заснути.

Ідемо до бібліотеки шукати краєзнавчої літератури. Міжспільчанська бібліотека працює в саду, на вільному повітрі. Укомплектована виключно з російських книжок. Привітливий завідабель охоче постає нам довідки, літературу, дає поради для ознайомлення з містом.

Питаємося в нього про абхазьке село, про життя селян. Нічого не знає.

— „Хто його знає, як вони там живуть“. — „Не доводилось бачити“.

Ця загадкова особа примудрилася дев'ять років прожити в краю й не ознайомитись з його корінною людністю. Чи треба до цього додавати, що він мріє день і ніч про виїзд із Сухуму до Росії, де нема абхазинізації, мріє, як, стародавні євреї в Єгипті. Раніш він був вчителем у школі. Але вчителям треба вчитись абхазької, або грузинської мови. Через те він поміняв свою професію на бібліотекаря. А тепер і сюди добираються з нацполітикою. Що ж діяти! Єдине — це „ісход“ в землю руськую. Чи буде за ним плакати земля абхазька?

Земля абхазька! Скільки вона бачила колонізаторів, скільки народів прокотилося по ній, скільки культур осіло на її ґрунті! Ціла історія хлюпала своїми хвилями на береги Абхазії.

Першу сторінку в історії краю відкрили греки. Мілетські купці ще в 7 віці до нашої ери почали закладати свої факторії на узбережжі, організували велике місто Діоскурію десь поблизу теперішнього Сухума, розпочали жваву торгівлю з місцевими колхами — тогочасними жителями краю. В 1 віці до н. е. греків змінили римляни, щі змінили назву Діоскурії на Себастополіс. Римлян змінили скіти, готи, алани, потім отаборилися тут візантійці, далі перси, генуезці, турки й на решті, руські.

Перші відомості про з'яву теперішніх корінних жителів краю — абхазців ми маємо з II віку н. ери. Пізніше сюди сунуть з кавказько-анатолійського кута Чорного моря — лази, турецькі вірмени, греки, грузини й т. д. З суміші цих материкових виходців та колонізаційного намулу й сформувався основний контингент людности краю.

Греки, римляни, візантійці й генуезці переважно торгували й почасти підносили природні ресурси краю, скіти, готи, алани та інші — грабували, турки — поширювали іслам та збирали податки, а царський уряд кол. Росії ухитрився синтезувати, по своєму, всі перелічені акції й назвав це: „насаждение культури и цивилизации“. Найбільший елемент цього „насаждения“ становило грабування місцевого люду, відбирання від нього земель для роздачі старим „героям“ славнозвісної абхазької війни. Взагалі, сторінка з історії господарювання царату

в Абхазії — ганебна сторінка. Як і всі попередні імперіялісти, руські зайняли Абхазію з моря, висадивши свій десант року 1810 в Сухумі. Відтоді пішло й пішло. В порядку „насадження“ почалася руйнація господарства краю, знущання з населення, утиски всілякі. Пальмові гаї та розкішні мандаринові сади, що їх старанно розводили на узбережжі ще генуезці, — вирубано, старовину, — свідка сивої давнини краю зруйновано й розкрадено. Знущання над населенням набуло специфічних форм провокації з боку адміністрації з метою довести до повстання, щоб вислати „бунтарів“ до Турції, а їх землю загарбати собі. Як про курйоз, оповідають, що найбільше поширення магометанства серед абхазців почалося під час володіння руських, ц. т. держави християнської. І це в краю найстарішої християнської культури.

Нескінченні ліси з найціннішими породами дерев (самшит, тіс, горіх та инш.) по хизацьки вирубувано, по-дикунськи експloatовано ґрунт, придатний для вищих рослинних культур. За весь час господарювання ні на копійку не зроблено нічого для піднесення природніх ресурсів краю, надзвичайно великих.

Є всі дані думати, що шляхи часів генуезців були куди кращі, ніж вони є тепер, після вікового господарювання царату. А відсутність шляхів і тепер — головна перешкода до піднесення добробуту краю. Адже - ж один тільки виноград міг би стати за багатюще джерело промисловости краю, не кажучи вже про інші овочі, що за відсутністю комунікаційних можливостей, ідуть на годівлю скотині.

Чи ж буде після цього жалкувати Абхазія за останнім з могікан-імперіялістів.

* * *

Рано, коли довгі тіні загорожують стежку, — любо бродити по сухумських садах. Міський акліматизаційний кокетує перед вами сонячним мережевом прозорости, а „Синоп“ гордо пишається затишком та холодними присмерками густих крон.

Спочатку йдіть до акліматизаційного. Там молоді ще рослини далеких тихоокеанських, каліфорнійських та мексиканських земель будуть назустріч вам і сонцю привітливо усміхатися, обдарують вас своїми дивними пахощами. То нічого, що педантична рука ботаника оточила їх плетивом дільниць і потаврувала чорними літерами латинських назов, проте вони почувають себе „вдома“.

Акації й банани, бамбуки й драцини, цитрини й гумові рослини, камфорні дерева й камелії, чайні кущі й лаври, китайська фурма й гімалайський кедр, різні породи дубів, — мирно вживаються й бувають назустріч золотому промінню, блакиті небес і гарячому запашному повітрю.

Коли - ж сонце підійметься ген - ген, — ідіть в „Синоп“. Здовж морського берега по порошному шосе прийдете ви стомлені й гарячі. В садовій прохолоді, під густокронними камеліями, приємно вам буде посидіти на лавці без думок і без турбот з однією тільки не диференційованою, ледве виявленою, радістю буття.

Ваш бамбуковий кий несамохіть заповзає по піску доріжки і введе незнайомі вам літери й фігури — відгомін вашої підсвідомости. Не пробуйте розгадати таємницю накресленого. Вона губиться в безодні вашої давнини, коли ваш предок, з бандою таких самих диких скітів, як і сам, плив в цей багатий край для грабунку та розбою. Хто знає, може він отак, як і ви, сидів отут десь недалеко під деревом в спеку й після вдалого грабунку паличкою на піску лічив свою здобич.

Ваш зір прожектором ковзне по зовнішності самотнього відвідувача, що бредє тихо в задумі по доріжці і, не знайшовши для себе нічого цікавого, — розчиниться в густому затінку оточення. Тільки гомінка юрби розбудить вашу скупченість над неусвідомленим невідомим і про-ниже вольовим імпульсом до руху.

Тоді ви підете широкими алеями парку по-міжгустих і струнких кипарисів, шляхетних пальм, що навіють вам згадку гарячої, безводної пустелі, розкішних платанів, пірамідоподібної туї, магнолій серед синявого листя кунінгамій та купресів.

Поволі, не кваплячись, ви будете бродити по великому парку, плутатись по несподіваних поворотах стежок, аж доки набредете на ворота. Тоді, не роздумуючи й механічно, потюпки побіжите через дорогу до моря, біжучи, здіймете з себе легку одіж і кинетесь в про-зоро-смарагдову риллю води, назустріч хвилі, під звуки монотонного таракотіння гальки та протяжного стогону водоплеску. Вам приємно поборикатись з хвилею, поспітатись з нею за барки, погойдатись на її хребті, впірнути в солону важку воду і потім лягти на розпечену гальку й милуватись з ритму шумів та мінливого плетива мережив, що їх облишає на березі хвиля кваплива.

Перед заходом сонця — ідіть на приморський бульвар. Тут ви за-станете вже досить публіки, що прийшла полюбувати з передвечірньої гри мінливих фарб моря, з засмученого й стомленого сонця, що шле своє останнє безсиле проміння, та з пожежі західнього обрію, яка має спалахнути на хвилину, запалити небо й море та згаснути в вечірній імлі.

Тоді бульвар оживе, зашумує гомоном юрби, забалакає мовами безлічи народів, що сновигають взад і вперед, товпляться біля яток та сповняють незліченні кав'ярні.

В кав'ярнях — ви зразу відрізните місцевих обивателів від приїжджих курортників. Перші — бучно й діловито займають столики, разом з турецькою кавою вимагають кості й голосно досьорбують свій день. Наїжджі — нудіють над морозивом або білою кавою, стискають позіх і більш, ніж роз-мовляють, прислухаються до... відкладання фунтів у власному організмі.

Трохи згодом — на бульварі з'явиться духова оркестра „под управ-леним известного маэстро“ і заграє, неодмінно, декільки разів „Від-хід поїзда“, „Перонний швейцар“, в належному місці вигукне: „Москва-Сухум“. В голосі вигуку — колективна туга всіх сухумців, туга чекання на „свою“ залізницю, що перед війною її спроектовано, начорно ви-готувано полотно здовж узбережжя, але й досі не докінчено. На вигук ви почуєте важке зідхання юрби, що складається переважно з постійних жителів Сухуму¹⁾.

Далі звуки вальсу „На сопках Манчжурії“ змінять жартівливо-понури, потім всілякі польки, й закінчиться концерт, як і слід споді-ватись, гучним маршем.

Значить, кінець гулянці.

Ви можете піти або до своєї домівки, або крученими вуличками базару посунути в гущавину міста. Там ви зайдіть в один з духанів, де матимете змогу вслухатися в протяжну, важку, духотну гру зурни, збагнути радість і сум абхазької мелодії, наблизитись через неї до розуміння народу, іменем якого називається ця земля.

А ввечері, з головою, розпухлою від вражіннь, ви легко-легко заснете, мов скочите в небуття.

¹⁾ Для абхазців, особливо городян, наймиліша тема економрозмови є тема про „свою“ залізницю. В їх уяві чорноморська залізниця є панацея від усіх економічних хиб сучасності.

* * *

Від Сухуму на північ — найбільша частина території Абхазії. Здовж моря — стелеться добре вкачане шосе на Н. Афон, Гудауті, Гагри й далі до Чорноморської округи. Досить часто по шосе пахають авто, гуркотять лінейки з білими полотняними наметами від сонця, зрідка поволі повзуть навантажені підводи в незграбній буйволячій запряжці.

На дільниці Сухум-Н. Афон, шосе рівне, як паркет. Обіч — де нього туляться невеликі села, хутори, хати купаються в густій зелені садів. На тинах, біля хат, понастромлювано на кілки анатомичні препарати з остеології — черепи всіляких тварин. По 2 — 3 і більше. На їх обов'язку — охорона добробуту господарства від зазіхання нечистого¹⁾. Вищиреними зубами вони всміхаються подорожньому, вклоняються та голосно тарахкотять на вітрі.

Праворуч дороги — терасами поля, сади, а де — далі вверху, підіймаються ліси, повзуть на взгір'ї пасматого гірського масиву, що тягнеться здовж моря.

Порошне й тверде шосе та гаряче сонце швидко втомлюють. Тоді збочиш ліворуч на беріг моря, скинеш з себе фельдсак та одержу і підставиш запітніле тіло під розгін хвилі. Вода присмоктує до себе, параліжує всі наміри й не хочеться вилазити з неї так само, як он і буйволам з бслота.

Амфітеатром загинається пасмо гірське і випинається біля Нового Афону назустріч морю. На шпильях гір коронами насаджено церкви, на взгір'ї будинки. За декільки кілометрів виблискує на сонці позолота церков Н. Афонських. В синій передвечірній тіні гір грають золоті зайчики сонячного проміння на хрестах. Тиша гір дивно еднається з ритмічним шумом моря.

Оце і є Новий Афон. Власне тепер не Н. Афон, а Псирцхінське Радянське Господарство. Від монастиря залишилися тільки церкви та декільки монахів, що працюють в господарстві.

Похмурі й мовчазні „отці“ тихо й поволі, мов на вечірні у великий піст, снують поміж гомінкими юрбами численних екскурсантів. Засмагли аж чорні обличчя, мускулясті руки, рушники через плечі, незмінні бамбукові палиці в руках — основне тло людське Нового Афону. З усіх кінців Союзу ви зустрінете тут людей: одні проїздом зупинилися на день-два; інші, — шукаючи відпочинку й спокою від турбот повсякденних, оселилися отут, поблизу цитринових садів, розкішних масличних плантацій, гомінкого моря й високих гір. Вибір чудовий.

До послуг приїжджих — два готелі. Але готелі не вміщують всієї людської маси, тому школа місцева гостинно пропонує решті люду свою підлогу і жмут перетовченого сіна. Кооперативна їдальня, винний підвал радгоспу — до ваших послуг. Прекрасно можна забезпечити собі вегетативне життя.

Проте ми вирішили рушати вдосвіта далі, через Гудауті на села, далі від битих шляхів. Не оглядаємо навіть археологічних пам'яток.

* * *

Під захистом ранішньої прохолоди, на очах у легенького прозорого туману, що он-де парною здіймається з моря, вирушили в дорогу.

¹⁾ В абхазців, що визнають християнську або магометанську релігії, дуже багато залишків їх стародавньої релігії.

На першому ж перегоні до нас прилучився попутник — місцевий сільський вчитель, що простує в Гудауті до свого окружного центру. Розбалакалися. Виявляється — українець, з Полтавщини. В р.р. 1920—21 вчився в Полтавському ІНО. Щоб докінчити, не спало засобів і терпіння, тому вдавсь на заробітки. Підвернувся лист товариша з Н. Афону з пропозицією влаштувати робітником у господарстві — не вагаючись, поїхав. Спочатку було нічого, заробітки були не погані, але потім погіршало. Тоді пригадав про свій стаж учительський, студентські документи й вдавсь до вчителювання. Відтоді і вчителює в абхазькому селі.

Питаємося, чи знає він мову абхазьку, й відповідь чуємо більше, ніж дивно: — „Стану я вчитися ще мови, і так ледве животію на ті мізерні копійки, що платять“.

Виявляється: учитель на селі одержує майже на 50% менше грошей Сільради. З усієї маси учителів в абхазьких селах¹⁾, переважну більшість становлять неабхазці, що не знають абхазької мови, тому дітей вчать по руському. В школі з дітьми контактують через тлумача, при чім обов'язки такого виконує або сільський хлопець, що вже закінчив науку в школі, або один з талановитих учнів старшого гуртка. Тлумачі працюють скрізь *homois causa*. Одного такого тлумача - комсомольця ми пізніше зустріли; він знає не більше 100 руських слів. Не дивно, що за зиму мало хто навчається читати, самі тільки „генії“.

І думаєш після цього, як краще сказати: яка плата така й робота, чи навпаки?

Декільки років існує вже абхазький педтехнікум і що року він випускає молодих учителів. Але одно те, що учителям зле платять, а друге — в Абхазії великий попит на інтелігентну робочу силу. Отож і пливе молоде вчительство на кооперативну, адміністративну та іншу роботу, а школи обслуговуються вчителями не абхазцями.

Багато краще стоїть справа з грецькими та грузинськими школами. Серед цих національностей є досить інтелігенції, яка й висовує кадри, що „покутують важкі гріхи минулого в галузі народньої освіти“, як казав один учитель - грек.

Наш компатріот як день так ніч мріє про повернення на Україну. Своїх знайомих і приятелів засипає листами, серед мандрівників вишукує вчителів з України, зав'язує з ними зв'язки. З України виписав граматику і після важкої праці в школі з дітьми, що не розуміють викладової мови, старанно трубить книжку О. Курило, яка надією втішає його.

Недалеко Гудаут в дорозі знову несподівано зустріли земляка. На цей раз селянин-поселенець. Почувши нашу українську розмову, несподівано встромився до неї своїм зауваженням про нашу говірку.

Питаємося, де він тут взявся. Напівжартівливо, напівсерйозно відповідає: — „А от чорти збаламутили мого батька приїхати в це пекло. І сам одубів старий і нас загубив“.

Виявляється, що мова мовиться про пропасницю. Наш співбесідник і вся його сім'я весь час хоріють на пропасницю. Троє дітей в нього вже вмерло, сам весь час лікується, але без помітних наслідків. Має досить добре господарство, але „чорт йому рад“. Також мріє про те, як би йому повернутися на Україну.

— „Хоча б зіп'ясти яку набудь халупу на батьківщині“.

Виразив вже жінку на розвідку й, здається, щось наклеюється.

¹⁾ В Абхазії крім абхазців, що становлять 30% людності, живуть ще: грузини 39,4% вірмени — 13,6%, греки — 11,5%, решта — руські, турки, німці та інші.

І думаєш після зустрічі з земляками: як багато ще треба рости нам, щоб досягти уміння пристосовуватися до обставин місцевості, щоб вирости з рамок локального патріотизму, щоб навчитися активно впливати бодай так, як уміли робити це греки в 5—6 ст. до н. е.

* * *

Гудаути. Тихе місто з широкими вулицями, порожніми духанами, безліччю винних підвалів та тютюнових склепів. Центр виноробства та заготування тютюнової сировини в Абхазії. Біля моря—невеликий бульвар, де грузини й греки цілий день грають в кості. Гомінкий східний базар. Оазою притулилася в центрі базару крамничка-ятка з невеличкою вівіскою: „Русский борщ“. „Русский борщ“ виконує роль кафе-заїзду для всіх учителів руських. Неповоротному господареві та його говіркій господині облишають для знайомих листи, записки, речі, очікують на побачення і тут же їдять борщ, правда не руський, а справжній український. І тільки борщ, бо ніякої другої страви в „Руському борщі“ нема.

На час нашого приходу—ятка пустує. Наш подорожній дістає тут якусь записку, розпитує про щось і кудись мчить. Ми лишаємося під словесним обстрілом розмовних господарів. Аж нудно від усяких тих, справжніх базарних пліток та соцекономічних аналіз. Давайте скоріше йти, цур йому.

* * *

З Гудаут простуємо стежкою рівнобіжно недокінченого полотна майбутньої залізниці, через села й хуторі. Власне сіл, в нашому розумінні слова, в Абхазії нема. Хату від хати розташовано на гони, а то й більше. Ціла Абхазія з таких окремих садиб. Комплекси таких господарств якоюсь міркою виміряні кількісно й становлять села. Сама тільки адміністративна назва, без зрозумілого нам змісту. Садиби поховалися в гущавині лісів та садовини. За двадцять кроків пройдете повз хату й не помітите її. Ото тільки зрадливі собаки виявлять її присутність та дзвінок на шії буйвола, що пасеться поблизу.

Мінлива стежка то поширюється до розмірів проїжджої дороги, то зовсім зникає в гущавині лісу та настирливих колючок. Тільки блиск туманно-синього моря ліворуч в далекій перспективі гірської зеленої оздоби, що з'являється іноді, вказує напрямом мандрівки.

По дорозі—маса винограду. Грубе бадилля в'ється по деревах і рясно вкрапляється синявою крон в густу зелень горішини, чинар та шовковиць.

До вечора будемо в гущавині лісу, попасаючись по дорозі нестиглим ще виноградом, черешнями та дикими грушами. Дві-три річки з холодною, прозорою водою переходимо у брід по пояс. Після останньої переправи в сутінках вечора прямуємо через гору до першої абхазької хати, покладаючи надію на здавна відому гостинність абхазців¹⁾. Та ба, ми не знаємо мови й ніяк не можемо зговоритися з господарем. Не допомагає ні наша енергійна жестикуляція, ні акцентування та подвоювання окремих слів. Єдине, чого ми добилися від господаря: „совет, совет, хорошо говорит руська“.—До цього енергійний жест вгору, в гущавину садів.

¹⁾ Село Магудзирха.

Виходить—треба шукати сільради. За декільки кроків зустрічаємо хлопчача, очевидно школяра, що знає декільки слів, і в нього довідуємося, що до сільради ще далеко. Вже смеркає, тому заходимо до другої господи в надії, що тут нам вдасться переночувати.

Стара бабуся порається біля хати, привітливо усміхається нам і щось говорить абхазькою мовою. Але ми нічого не розуміємо. Зав'язуємо довгі переговори на мігах, які не вдовольняють ні нас, ні бабусі, бо махнувши безнадійно рукою, вона голосно когось гукає. За 5—10 хвилин з'являється підліток і, поговоривши трохи з бабунею, запитує у нас, чого нам треба. Переказуємо через нього свою прозьбу. Обмінявшись з бабусею декількома словами, хлопчик кинув нам „сідайте“, а сам зник. Поплелася до хати й бабуся.

Сидимо на траві під горішиною й очікуємо. Вже цілу годину ніяковіємо перед очима абсолютної пустки. Подвір'я й ціла господаря наче вимерли. Нас поняло таке почуття, наче господарі на знак протесту проти незваних гостей облишили подвір'я.

Враз, в нічній тьмі—з'явилася бородата постать. За нею з лихтарем друга, жіноча. Коли жіноча постать наблизилася до нас, ми мали змогу розгледіти бородача. Смуглявий, здоровий чоловік, років під сорок, в чорній, суконній сорочці, з кинжалом і револьвером на поясі. Одежа нова, на ногах чоботи. Питається ламаною руською мовою: „хто ми“. Відповідаємо й кажемо, що маємо намір просити дозволу на ночівлю, тому й сидимо, очікуючи на господаря. Виявляється, що це й є господар. Йому вже переказав хлопець про нас на полі, де він працював, і він радий буде привітати нас у своїй господі.

Пізніше довідуємося, що оце він нас зустрічає згідно з звичаєм: прийшовши з поля, передягнувся в нову одіж і оздобився зброєю. Жіноча постать—сестра господаря. Її показує років тридцять, але вона рекомендується нам комсомолкою.

Поки сестра оповідає про своє комсомольське життя (вона єдина комсомолка в селі), господар знову передягнувся, видоїв корови й вже запрошує нас до вечері.

Їсти ми хочемо, як хорти після полювання, але з вигаданої європейської чемности—відмовляємося. Наш господар довго нас вмовляє, а потім бере по-під руки й заводить до хати.

Хата абхазька—подібна до хат інших кавказько-гірських народів. Різниця тільки в монументальності будівлі, бо в Абхазії, з умов кліматичних, вона більш, сказати б, сезонна¹⁾. По середині хати на ланцюгу—традиційний очаговий казан. По східньому низенькі меблі: круглий столик, декілька стільчиків, по-під стінами—лавки.

Наші господарі християни, проте господар магометанським звичаєм мие руки перед вечерею й полоще рота. Воду йому на руки зливає дружина, а виполісуючи рот, він спльовує на підлогу.

На вечерю—мамалига, сир і підлева з червоного стручковатого перцю. Перець подають, як приправу до мамалиги. В роті пече неймовірно. Треба бути дуже чемним і голодним, щоб з незвички проковтнути таку страву. З нас досить другої властивості, тому ми й не відстаєм від господарів і так же часто лазимо руками в макітру з мамалигою, як і вони.

Господар оповідає про своє життя. Він має десять десятин землі, більшу частину якої здає під тютюнові плантації. Решту складають: кукурудза, виноградник та фруктовий сад.

¹⁾ Чотири п'ятих року, а іноді й більше абхазець проводить на дворі.

Розпитуємося про побут абхазців, зокрема про те, чи збереглася ще віра в богів, або справедливіше в підбогів, на яких така багата була раніш абхазька релігійна мітологія. (Ажвеншах — бог мисливців; Дзин-Лан — замужніх жінок; Джікер-Салат-Ах-Ду — щось ніби керуючий людською поведінкою; Шесшу — ковальський бог; Афа — бог стихій і т. д.). Релігійна боротьба християнства з магометанством, що чергувалися перевагою протягом віків, очевидно, призвичаїла абхазця до думки, що єдиного бога, як проголошують ці релігії, нема, інакше не було б різних з'ясувань його єдиногобозького єства.

Звідси — цілком природня реакція до поганської давнини, що легко й портативно охоплює все життя людини та до того ще й дає їй стільки розваги в формі жертвних молитов.

Тепер, як оповідає нам наш господар Семен Лейба, легко й безболізно відходять всі релігії, що правда, дуже поволі, при чім християнство в швидшому темпі, ніж магометанство. Тільки звички народні кріпко держаться й особливо в гірській зоні Абхазії. Ці звички страшенно б'ють по економіці окремих господарств, а тим і всього абхазького населення.

Прим., весілля й похорони часто руйнують ціле господарство, бо на кожную таку нагоду з'їжджається без ліку людей з цілої округи, і всю оту галайстру треба як слід нагодувати й напоїти. Навіть звичайна хвороба в родині скликає всіх родичів, що живуть там доти, доки хорий вичунає, або помре.

Вивести ці звички дуже трудно.

Допізна точиться вечерея й наша розмова, а потім сон на почесній постелі господаря, поруч з ним самим. (Від цієї почесности ні відмовитися, ні відпроситися не вдалося).

* * *

Рано господар допомагає нам умитися, зливаючи на руки воду, частує сніданком і, вдягнувшись по святковому, ген-ген проводить від хати. На прощання перепрошує, що може не гаразд вгощав та мало пройшов з нами.

— „За все вибачте“ — каже він, вклоняючись низько.

І далі:

— „Де будете йти по Абхазії, заходьте ночувати до абхазця“. „Пам'ятайте, що абхазець нігде не відмовить. Скажіть, що ночували в Семена Лейби, багато люду мене знає“.

„Абхазець нігде не відмовить“... Це правда. Чим на нижчій щаблі культури стоїть нарід, тим він гостинніший. Явище парадоксальне з точки зору гуманности. Сучасна цивілізація й культура стільки говорить про гуманність, а тим часом гостинність, один з основних виявів людських взаємин, щезає разом з запровадженням цієї самої культури. Особливо ексквізитно це можна простежити на Кавказі, де на невеличкій території скупчено багато народів різного культурного рівня.

Дикими стежками, по-між густими садами, через луки й городи, по-під хатами, перелазячи через плоти, бредемо до битої стежки, що мусить стелитися поруч залізничного полотна.

Орієнтуємося з плутаного визначення нашого доброго тов. Лейби: обминути чотири садиби, взяти праворуч, перелізти через тин, пройти до рову, потім ліворуч, через луг і через річку, знову перелізти через тин, повз хату в ліс і стежкою до доріжки.

Старанно додержуючись цього маршруту, ми, правда, дісталися до лісу, але в лісі натрапили на безліч стежок, які стеляться в різних напрямках і після довгої ходи по кручах, серед гущавини, що з дня буквально робить ніч, ледве добралися, тільки не до стежки, а до гагринського шосе. Для нас — це несподіванка й ми раді їй, бо маємо змогу зорієнтувати свою дальшу путь. Тим паче, що шосе полегшить нам перехід через річку Бзібзі, глибоку й прудку.

Проходимо через довгий міст і знову збочуємо праворуч ближче до гір, в глибину краю.

На цій дільниці й шосе чудове. Воно виробляє всілякі віражі, сковзає з під ніг в глибину провалля, забирається високо вгору на карнізи шпилів.

Але цур йому та його порохіві.

Ідемо по - під самі гори, що знов амфітеатром закругляються в напрямку до Піцундського рогу.

Стежка, ультрамісцевого значіння, стелиться серед пролісків, лук, кукурузяних нив, зрідка — хат. Хати й тут розташовані далеко одна від одної в густій зарослі садів.

По дорозі — жодної душі. Скрізь пустка, тиша, наче все оте багатує оточення й не знає людини. Ваш голос лунає й трансформується в казкові звуки, що лякають вас же самого.

Раптом чуємо — за кущами дзвінкі жіночі голоси сміхом розливаються.

Заглядаємо. Біля кринички — гурт жінок. Смугляві, босоногі, з великими глиняними баньками, вони нагадують відомі малюнки елінок „біля криниці“.

Підходимо й собі до криниці, запалюємо. З усіх боків простягаються руки до тютюну

— „Дай курі-курі табак“ —

Не вдовольняючись цигарковою дозою, кожна з них просить „много табак“. Ділимо, скільки дозволяють наші запаси. Чорноокі вродливиці раді б пококетувати, але вони не знають нашої мови, а ми їхньої. Жартуючи, вони говорять щось по-між собою на нашу адресу, закидають до нас поодинокі руські слова й голосно сміються. Запашний сміх абхазок нас заражає: сміємося й ми, не знаючи причини.

Несподівано в гущавині затупотіли кінські копита, й не встигли ми повернути в той бік голови, як коло нас з'явився верхівець. Здорова, молода людина, на сідланій коняці, із зброєю на поясі. Зупинився, сердито глянув на дівчат, потім перевів очі на нас, щось промовив і поїхав. Жінки втихли, позакидали баньки на плечі й тихою ходою почали розходитись.

Остання, що черпаком набирала воду, також піднеслась і, чуть всміхаючись кинула нам:

— „Пайдем“.

Заінтриговані лаконічністю, ми простуємо за гнучкою, як акробатка жінкою, перелазимо за нею через тини, перескакуємо через рови, намагаючись весь час в думці розгадати таємницю запрошення. Останній високий перелаз — і ми на великому подвір'ї.

Жестом запрошує нас жінка сісти під сливою, а сама йде до хати. Хвилини двадцять сидимо в оточенні абсолютної тиші під тиском несподіванки.

Нарешті, з хати виходить заспаний, весь у пір'ї, низенький чоловік і, кивнувши головою на знак вітання, простягає руку за тютюном. Закуривши, він потягнув пару разів і потім вже почав нас оглядати.

Перебіг по нас очима й зразу ж вирішив: інженери. Кажу, що ні й називаю йому свою професію та рекомендую товариша. Кинув байдужо головою й на хвилину заспокоївся. А потім мацає рукою за сумку й питається, що в сумці. Виймаю бінокль і показую йому. Обсервація оточення приводить його в дитяче захоплення, особливо, коли йому вдалося далеко на луці побачити свої буйволи.

Своє захоплення він хоче поділити з жінкою й голосно кличе її. Але, виходячи, вона на бінокль не звертає жодної уваги, а ставить нам практичне питання: чи можемо ми зробити плиту кухенну? Ми довго не розуміємо, про що йде мова, але коли нарешті з'ясували, то сміючись відповідаємо, що не вміємо.

Настрій у жінки зразу ж погіршав. Значить, ми не вміємо зробити плиту? Дивно. А тут скільки не проходило колись росіян, вони всі вміли. Ну то може ми маємо „товар“ на продаж? Теж ні? А що ж ото в мішках за плечима?

Тут в розмову встряває чоловік, що весь час бавиться біноклем. Він з'ясовує жінці, хто ми й чому у нас нема „товару“ (крану).

— „Доктор? Ото добре. В мене є малчик болна“—

Далі йде довге, на мігах, пояснення хвороби „малчика“. Кінець-кінцем догадуюся, що мова йде про періодичні приступи гарячки в дитини. Прошу показати хорого.

В хаті застаємо в перинах, та ще й закутану кожухами, спітнілу дитину років чотирьох... дівчинку, що задихається в пропасниці. Оглянувши її і прописавши ліки, я довго тлумачу господарям, як дістати ліки та як з них користуватись, але впевнившись, що мене не розуміють, наказав дитину завести до малярійної станції.

Господарі неохоче покрутили головами, знак того, що навряд чи повезуть.

Коли повертаємось на двір, я розпитую в господаря про його господарство. Виявляється, що цей лежень має чотирнадцять десятин землі. З них 6 — під кукурудзою, 3 — садиби, городу та саду, а 5 — під пасовищами. Питаюся, чому не розводить тютюну, аджеж це вигідніша культура, ніж кукурудза та пасовища? В простоті сердечній господар відповідає:

— „Біля тютюну ціле літо треба працювати, а кукурудзу засіяв тай чекай доки достигне. На цілий рік є що їсти та ще й продати можна трохи“.

Мої докази по лінії економічної переваги тютюну над кукурудзою, розбиваються об відповідь, як об гранітну скелю:

— „А нащо мені гроші?“

А потім іде перелік його господарського добробуту: кукурудза є, садовина й огородинна своя, вісім корів, буйволи, пара коней. Худоба пасеться майже круглий рік і не потребує великого догляду, до садовини теж не треба багато докладати праці. Живи собі тихо та старайся про діти.

Оце так світоставлення! Безперечно бо, воно відограє велику роль в економіці Абхазії. Взяти хоч той таки тютюн.

До війни та революції розведення тютюну було в руках вірмен та греків, що здебільша орендували землю для плантацій. В наслідок революційних подій та зв'язаних з ними змін в справах земельних, велика частина плантаторів-фахівців виїхала. З великими труднощами поширюється тепер площа посівів високоцінних культур¹⁾, і тютюну

¹⁾ Заходами НКЗС в Абхазії розводиться бавовна та лікарські рослини. Бавовництво досягає тепер досить вже великої площі.

зокрема. Трудна це справа в Абхазії, коли селянинові, крім кукурудзи, нічого не треба.

На прощання господар частує нас сиром. Ложкою мне в мисці сир, з тієї ж ложки сам пробує і, не випускаючи її з рук, радить і нам попробувати.

Виходимо далі. Стежка наша стелиться через густий ліс з велетенських дерев всіляких пород, з густою зарослю плющів, колючок, папороти, дикого винограду. Дикий субтропічний ліс буквально проковтнув нас. Стежка гойдається в присмерках, плазує в вогкості й цвілі поряках та косогорах і де-далі все меншає й меншає, щоб кінець-кінцем зовсім зникнути й поставити нас перед карколомним проваллям. Чепляючись за кущі, повземо донизу в надії, що внизу є ріка, а всі річки течуть до моря". Принцип орієнтації досить простий і надійний.

Внизу — справді невелика є річка, отже йдемо за водою. Незабаром на взгір'ї з'являється хата, потім водяний млинок, а далі зарясніли цілими купками хати. Ми в селі Колхіді, під носом у Гагр.

Вже смеркає й далі йти ми вже не маємо сили, бо ноги після спуску в лісі аж пашатъ. Збираємося тут ночувати. Але це не так просто. Гостинних абхазців в селі майже нема, а вірмени, греки та грузини — мешканці села, вже втратили свої гостинні звички. Радять піти до сільради, там, мовляв, усі ночують.

Нічого іншого не залишається робити.

На вигоні, біля шосе — будинок сільради. Тут же живе, як нам сказали, і міліціонер.

На час нашого приходу будинок замкнуто й ми вмощуємося на просторому ганку.

* * *

З моря дме холодний вітер і гонить поперед себе ріденькі хмари. Пристрасно миготять зірки на небі, глухо гупає на березі морська хвиля.

Десь далеко чути, як дівчата виводять „русскую хороводную". То заробітчани понаїздили з руських губерній на тютюнові плантації.

В голові снує думка-згадка про сьогоднішній день, відновляє картини природи, образи, зустрічі, сновигає по Колхіді й раптом вражається контрастом:

ми, вільні аматори-мандрівники, що шукаємо спочинку, розваги й знання — і оті співаки, що також блукають по далекому чужому краю в погоні за заробітком для задоволення найелементарніших потреб. Важко працюючи з ранку до вечора на плантаціях, через місяць кожна з них поїде до дому з 30 — 40 крб. в кешені, навіть не маючи уявлення про ту красу, що її оточувала.

Гірка дійсність.

Вже дрімота затьмарила мозок, коли на ганку зарипіли помістниці і темна постать з виразним кавказьким акцентом, звернулася до нас з запитанням, хто ми такі. Відповідаю і собі прошу назвати себе. Ви-являється — голова сільради. Йому сказали, що „якихось двоє" розляглися на ганку, а як сьогодні міліціонер в приміщенні не ночуватиме, то він прийшов довідатися.

Заходимо в розмову. Оповідает про роботу сільради, про те, як ставиться людність до заходів влади й т. і. Він вірмен, колишній турецький емігрант, що ще дитиною був вивезений в Росію під час різні курдів. Весь час живе в Колхіді, де до революції наймитував.

Наймитуючи, стягнувся на невелику хатину. Тепер от служить, вже четвертий рік. Служба й добра з погляду матеріального, але дуже важка. Вірмени його не люблять, бо він голодранець, наймит, мінгрельці, абхазці та греки — за те, що вірмен. Найтяжче працювати серед абхазців. От недавно оголошено кампанію здачі огнистої зброї, а куди не поїдь на села¹⁾, скрізь зброї досить. Навіть не криються з нею. Досить часто трапляються крадіжки, навіть збройні грабунки. Людність винувє в цьому абхазців — слава, що залишилася їм з дореволюційних часів. Крім того, в абхазців ще сильний свій суд і своя розправа з старшини сільської. Це також ускладнює роботу.

По цій розмові — жевріє думка: віками заплутувалося на цій землі національне питання. Цілий отой клубок велетенський завдав собі на плечі турецький вірмен, що випадково врятувався від курдів. Крекче, а несе і, здається, успішно.

Голова сільради, зігрітий співчуттям сторонніх людей і тишею ночі, по тій розмові, заговорив про своє особисте життя. Думає про те, як би йому одружитися, натрапити на добру, лагідну жінку, на хатній затишок.

— Аджеж так зморишся, так заклопочешся за день, що світ не милий. І нігде спочити, ні з ким поділитися думками. Всі чужі, далекі...

Шумить море, миготять далекі зірки, дмухає пронизливий, насичений парюю моря, вітер.

Так, так, близького, спочити...

* * *

Під захмареним небом, під гуркіт ритмічного прибою, „беремо“ останні одиниці кілометрів до Гагр. По дорозі в духані попили гарячого чаю, дорогого і рідкого тут питва, в сусідстві вибаранджливий подорожньої пари, що фиркає весь час:

— „Наконець то чай. Всю дорогу нельзя достать чаю. Эти дикари только и знают, что предлагают вместо просимого чаю свое вино“.

А „дикари“ чисто по-московськи сервують чай і по-паризьки деруть за нього.

От і кінець Абхазії — Гагри. Правда, це тільки „Нові Гагри“, що їх метастазували „Старі Гагри“, як зайвину, що зчавлює й без того невеликий простір плацу в розпаліні гір.

„Новим Гаграм“ — просторо. Вони повзуть здовж берега, сміять брудом базару та множаться склепами й крамницями. Для „Старих Гагр“ це просто харчова комора, комерційний додаток. „Старі Гагри“ мають „високу“ функцію — ремонтувати людей та пожирати те, що придбають „Нові Гагри“. І „Нові Гагри“ стараються.

Життя в „Старих Гаграх“, як і годиться прекрасному курортів, дуже дороге. А що Гагри курорт прекрасний, навіть найкращий в СРСР, про це сміливо можна сказати. Лагідний клімат, чудове повітря (кажуть, радіоактивне) сонце, море, гори, каналізація, водогін, електрика, добра комунікація, — дають право Гаграм зайняти перше місце серед кліматичних курортів. Ото тільки — тіснота страшенна. Гаграм тісно. Старі Гагри мали колись стратегічне значення: північні ворота Абхазії. Справжні ворота. З одного боку гори, що ховаються в хмарах, з другого — море. Між ними — припічок-дорога. Місто скорцюбилось в міжгір'ю по цей бік „воріт“ стиснуте з усіх боків горами й морем.

¹⁾ Адміністративно до Колхиди належить декільки невеликих абхазьких сіл.

Будинки повзуть уверх, пнуться по узбочах до хмар і терасами спускаються до моря. Гірська річка водоспадом шумує над Гаграми, виблискує сріблом каскадів і ховається в долині, в штучний акведук, прокладений посередині міста. Маса субтропічної зелени, чудовий приморський бульвар. Коли глянете з моря на Гагри — здається, що будинки гойдаються в зеленій гущавині. А пляж рябіє гальками, ворухиться людом, стогне й здригається від стусанів хвилі.

В Гаграх також є наші земляки: репрезентують гастрономічні українські можливості та звички.

Гурт української інтелігенції (кажуть, колишні вчителі) обслуговує „Українську їдальню“, найпопулярнішу в місті. В їдальні годують справжнім українським борщем, висить на стіні в рушниковій оздобі Шевченко, в разі звертаєтесь, — відповідають українською мовою.

Москвичі, жартуючи, просять нас:

— „Пойдемте к вашим хохлам обедать, там хорошо кормят“.

Другий український куточок — винний льох. Його господар П-ковостий дядько з запорізькими вусами, завжди п'яний. Розважаючи гостей, він рекомендується:

„Настоящий хохол із Полтавщини. Пийте, братця, вино, будете веселі й щасливі, як я“.

„Веселий і щасливий хохол з Полтавщини“ прилюдно пригортає до себе якусь дебелиу бабу й рекомендує: — „оця стерва — моя любовниця“ —

А „стерва“ і „любовниця“ соромливо верещить, роблено пручається й шепче на вухо „хохлові“ так, що аж на пляжі чуто:

— „Та не ругайся, дурак, при людях“.

Довідавшись, що ви з України, „хохол“ наливає в кухоль вина, припрошує вас, а сам смокче просто ротом з крапа і, кружляючи по льохові на одній нозі, імпровізує:

— „Ти з Києва,
Я з Полтави
Гоп, гоп...“ —

Виходиш з льоху й думаєш:

— „Теж репрезентує Україну...“

О. І. БІЛЕЦЬКИЙ

Микола Вороний

(З приводу XXXV - річчя літературної діяльності)

1893 року в „Зорі“ була видрукувана перша поезія Миколи Вороного. В бідній на діячів українській літературі, що знемагала в цензурних лещатах, з'явилося нове ім'я. Відтоді минуло тридцять п'ять років, що змінили до непізнання й те, що тоді тільки нелегально називалося Україною, і те, що було тоді українською літературою. Змінилося так, що нам не можна навіть повторити традиційного в таких випадках вислову: „свежо предание, а верится с трудом“. Оточені новими іменами, ми, певна річ, забуваємо імена, колись визначні й поважні на думку попередніх поколінь. Немало літературних репутацій вийшли ефемерними. Але ім'я Миколи Вороного міцно вписане в історію нової української літератури, і імені цього відти, як слова з пісні, не викинеш. З ним зв'язаний цілий літературний період. Ми не будемо говорити, що з Миколи Вороного пішла „європеїзація“ української літератури: вона почалася багато раніше. Або що Вороний є основоположник українського модернізму: літературний стиль ніколи не виникає в наслідок творчої енергії одної, бодай і визначної особи. Але вагу те має, що в усіх тих процесах — і в процесі нашого літературного зближення з Заходом, і в процесі постановки нової літературної орієнтації на „інтелегентного“ читача, і в початковій історії українського модернізму Вороний залишив по собі пам'ять, і його ім'я довго ще буде служити позначенням цілої літературної доби — аж поки наука історії літератури здійснить ідеал, до якого змагається, але ще не може досягнути — ідеал „Kunstgeschichte ohne Nahmen“ і з „історії письменників“ стане історією літературних стилів.

Відсвяткувавши свій тридцятип'ятилітній ювілей, Вороний ще далеко не має права протягти кінцеву рису під своєю літературною продукцією. Наша культура ще може ставити йому, надарованому, крім іншого, великим літературним досвідом і знаннями, свої вимоги. Недавні факти: оброблення ним Кулішового перекладу „Ромео й Джульєтти“ Шекспіра, що знайшло високу оцінку в критиці¹⁾, або переклади Пушкінських „Кам'яного гостя“ й „Моцарта і Сальєрі“ показують це досить виразно. Практик і теоретик театру, Вороний може зробити ще не один цінний внесок і в нашу ще небагату літературу про театральне мистецтво. А яку захоплючу книжку про своє власне життя, надзвичайно багате на зустрічі з різними діячами письменства, театру, суспільности — міг би він написати! Проте, Вороний — лірик кінця XIX-го і початку XX-го віку, звичайно, відійшов уже до минулого. Це — постать, яка належить до обсягу історика літератури, хоч, може, і впливає здалеку до певної міри навіть на

¹⁾ Див., напр., рецензію „Червоного Шляху“ 1928, № 5 — 6, 258 — 261.

нашу літературну сучасність. Їй можна підбивати художні підсумки, і пора б зробити це *sine ira et studio*, бо на нас взагалі лежить завдання — засвоїти й переробити культурну спадщину минулого.

Серед живих літературних сил за наших днів мало знайдеться палких прихильників поезії Вороного. Але оцінюючи літературні факти минулого, не треба забувати, що поетичні формули зношуються взагалі досить хутко, що мистецтво, підлягаючи соціально-економічному моменту, який визначає його, знаходиться в безнастанному русі, що воно не появляє „вічних“ творів, а дає тільки речі більш-менш тривалого значення. Вороному не раз за наших днів докоряли за банальність, не беручи на увагу, що те, що дійшло до нас, як штамп, свого часу могло бути відкриттям, завоюванням нового слова для невимовних перше почувань або думок, засобом збудження цілого ряду живих і пристрасних асоціацій. Письменників минулого не можна вивчати поза їх часом і оточенням: такі „сильвети“ придатні тільки бути випадковим читацьким документом, і ні для кого з інших читачів не можуть мати обов'язкової сили. Треба мати на оці історичну перспективу, в якій виникло й розвивалося літературне явище. Яка ж була ця перспектива для явища, званого в нашій письменстві творчістю Вороного.

Загально вона відома, і її досить тільки нагадати. Це 80 — 90 роки минулого сторіччя — глуха, але багата на нові зародки доба в історії російського й українського письменства. Хоч як трималися останні нащадки гоголівських „старосвітських поміщиків“ за свої хуторочки з вишневими садками, хоч як сумували вони за славними переказами козацької давнини, хоч як боролася російська цензура з нечисленною армією українських літераторів з-за написання окремих літер і хоч які „меры пресечения“ вигадувала на винищення українського слова — життя брало своє, і його рух не спинявся. Малоросія, що створив Гоголь і виспівав Олексій Толстой, давно перестала існувати навіть у поетичних мріях. Гоголівські степи по всіх напрямках перетинали залізничні рейки; чим-раз більше густішав над ними ліс фабричних коминів, чим-раз тяжче наладовувано вагони товарових поїздів, що перебігали по рейках. Підгороддя великих міст, як Харків, ще безпосередньо межували з лісами; по головних вулицях ще тяглися, не поспішаючи, „кінно-залізні“ трамваї; газові ріжки на вулицях чергувалися з газовими ліхтарями на дерев'яних стовпах; купці газетні листки після повідомлень про врочистий молебень і парад, оповідали про разючий випадок самогубства осла в Пенсильванії і давали докладний розгляд поставлення „Фауста на изнанку“ в Літньому театрі; осторонь від „присутственных мест“ іще розлягалися широкі незабудовані левади, кавуни й гарбузи можна було не привозити з сіл, а розводити таки в місті. Але тут і там чим-раз більші ставали опуклі золоті літери на вивісках російських і закордонних торгових фірм, чим-раз голосніше гуркотіли вози коло оптових складів, чим-раз більше віддimalися портфельки, набивані відновленою валютою. Рента стояла високо; „зовнішні вороги“ не турбували, але над усією тою „тишью та гладью“ ніякої божої благодати не віяло: життя дорожчало день від дня, і спокій починав здаватися непевним навіть найменш чутливому обивателі.

Міський обиватель, що знав село тільки по підгородніх дачах, знайомився з „пслітикою“ тільки з телеграм губернських відомостей, а за робітників був переконаний, що більшість їх гіркі п'яниці, на тяжку силу розбирався в тім неспокою, що оступав його звідусіль.

Але уряд знав, що „внутрішній ворог“, не вважаючи на всі свої поразки, таки існує: під найспокійнішою, здавалося-б, зверхністю, царювання „царя-миротворця“ точилася, не слабнучи, завзята внутрішня війна. Недоділена землею і неохоча платити податки сільська біднота, урізаний в своїх заробітках на тридцять відсотків проти сорокатих років фабрично-заводський пролетаріят ніяк не годився на покірливе терпіння, яке йому наказували. І так само завзято ведено далі свою руйну й організаційну роботу ті, яких уже почали називати „соціалістами“ після того, як прізвисько „нігіліст“ вийшло з ужитку.

З кінця 80-х років виникають соціал-демократичні гуртки і на Україні. Правда, українські патріоти довго тих гуртків цураються. Деякі українські культурники навіть пробують заперечити уряд, що робота їх іде тільки на користь державі: адже, борячись за національно-культурний розвиток, вони боряться й проти соціалізму. Але уряд Олександра III і його наступника не був далекозорий і втратив здібність „панувати, розділяючи“ за латинською приповідкою. Арештовуючи і правих і лівих, аби тільки вони були на підозрі в українофільство, він фатально множив число своїх супротивців, впадаючи між собою й своїми підданими провалля. Революційні організації росли, набираючи інколи й національного характеру — аж поки в 1900-го року, виникла „Революційна Українська Партія“ (РУП). Різнохарактерна в своєму складі, вона однаке втягла в себе й націоналістичну українську інтелігенцію (в радикальній її частині) і побачила в своїх лавах двадцятидев'ятилітнього поета Миколу Вороного.

Отже, зростання промислового капіталізму, що поволи, але певно приводило до урбанізації краю, до розвитку української буржуазії, якої перед тим не існувало, одно, — і друге, зростання радикально-революційних організацій, що поволи, але неминуче ліквідували „виродницькі“ настрої і методи — от основні факти того часу, коли виникала й розвивалася літературна діяльність Вороного.

Було б корисно спинитися на біографії поета; він народився в 1871 року в міщанській родині, що вже порвала зв'язки з селом й зростила сина виключно в умовах міського побуту. В російському літературознавстві значення біографії, з легкої руки Перевезева, що в цьому пункті зійшовся з так зв. „формалістами“ (рання формація), поставлене під знак запитання. Біографія Вороного нагадує, мабуть, до числа тих, якими можна заперечувати супротивникам біографічних студій. Вороний, як людська особа, може з'ясувати багато в Вороному-письменникові. Життя поетове — аж до останніх літ — то історія безнастанного кидання — від літератури до театру, від театру — до політики, від стверджень „чистого мистецтва“ — до громадянської лірики, від філософсько-релігійних шукань до підпільної революційної роботи в гуртках і організаціях. Типовий „богемець“ — у французькій розумінні того слова (*bohémien* — скитальний бродяга, циган), від кидається від Віктора Адлера до Івана Франка (під час закордонного життя 1895 — 1897 років), від вивчення марксизму до вивчення французьких символістів, від революційних мрій до мрій про „мораль панів“, про Ніцшевську надлюдину, від гуртка, що працює під проводом народовольців (в Ростові кінця 80-х років) — до „тарасівців“, від них до галицьких українських с. дем., від них в РУП, в „старі“ й „молоді“ громади й т. д. Оцінюючи свою політичну роботу він, правда, сам думає, що „серйозним партійним робітником не міг і не вмів бути“ в наслідок особливостей своєї психології й темпераменту. Він недурно себе прирівняв у відомій поезії до

Марка Проклятого, вічного мандрівця. Але ці мандрування характерні для тої соціальної групи, що її настрої він мав висловити — для міської буржуазної інтелігенції, що ледве оформлювалася за тих часів, почувавши себе неспокійно й нестало.

Не дивно, що саме йому, який серед українських письменників (надто письменників наддніпрянських) був городянином переважно — легше як іншим було зробити в літературі рішучий акт — і відштовхнутися, нарешті, від берегів традиційної народницької літератури, що до початку сторіччя пережила себе й не задовольняла навіть своїх носіїв. Як відомо, цим актом був його одвертий лист в „Літературно-Науковому Віснику“ 1901 р. (кн. 9) і хутко після того видання альманаху „З над хмар і з долин“ (Одеса 1903). Вороний побував у Європі — і то „побував“ не в прямому тільки значенні цього слова. Обізнаність з чужоземними літературами за тих часів серед українських письменників траплялася так само рідко, як і знання чужоземних мов (ми не говоримо тут, звичайно, за письменників закордонної України). А ті, що озброєні були тим знанням, не завжди важилися одверто визнати безперечний факт народження міського інтелігентного читача й до того читача звернутися.

Суперечки про те, для кого писати й як писати, почалися вже давно, як давно почалися й спроби „європеїзації“. Одначе, як згадати відому думку Костомарова, висловлену 1882 року про спробу М. Старицького дати українському читачеві переклади („переспіви“) чужоземних авторів („З давнього зшитку“ 1881), — думку з виразною орієнтацією на простолюдця, якому не потрібні ні твори Байронів, Міцкевичів etc., ні нові „ковані“ для тої мети слова; коли пригадати пізнішу суперечку Драгоманова з Грінченком про завдання й спрямовання українського письменства (90-х років) — доведеться прийти до висновку, що й перед початком ХХ-го сторіччя питання було не всім ясне. Автор „Позиченої Кобзи“ радив брати за приклад німця, що „прихилився до греків та римлям, широкою рікою правди плинув, простуючи в науки океан“; услід за ним вели перекладницьку роботу В. Самійленко, Стещенко, Тимченко, Леся Українка, що в першій таки своїй книзі видимо орієнтувалася не на простолюдця, Аг. Кримський, Іван Франко. Але Вороний зважився не тільки піти по їх слідах, а й зробити щось більше: визначити потреби свого читача в даний історичний момент і підкреслити потребу розриву з народницькою традицією.

Першу спробу він зробив 1901-го року на сторінках „Літературно-Наукового Вісника“, де він, запрошуючи молодих письменників взяти участь в задуманому ним альманахові, „який і змістом і формою міг би хоч трохи наблизитись до нових течій і напрямків сучасних європейських культур“, висловлював бажання одержати твори „хоч з маленькою ціхою оригінальності, з незалежною вільною ідеєю, з сучасним змістом де було б хоч трошки філософії, де хоч клаптик яснів би того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю недосяжною красою, своєю незглибною таємничістю“. При тім підкреслювано, що на „естетичний бік творів звернена буде найбільша увага“. Крім цього друкованого звернення, тоді ж були розіслані листи до багатьох визначних заступників українського письменства старшого покоління, де висловлені в одвертому листі думки дістають точнішу форму¹⁾. Проголошено гасло чистого мистецтва

¹⁾ Деякі з тих листів опублікував О. К. Дорошкевич в своїй статті „До історії модернізму на Україні“. Життя й Революція, 1925, № 10, з якої ми й наводимо далші цитати.

(вільна та чиста штука, справжня запашна поезія“), без тенденції й мистецтва, яке повинне йти річищем, проложеним найбільшими художниками сучасної Європи (названо імена Метерлінка, Гавітмана, Ібсена, Тетмайера, а також Едгара По, Бодлера, Верлена й Малларме — останніх трьох з застереженням). Оголошено війну народницькому шаблону, поезії-шарманці, що „переспівує старі збиті співи і переспівує з харчанням, притичинами й свистом“. Ще раз підкреслено конечну потребу „всю увагу звернути виключно на естетичний бік видання, наблизивши його хоч почасти до новітніх течій і напрямків європейської літератури“. Стилем нової поезії має бути символізм в широкому розумінню, що є властивий вищим творам поезії взагалі (такого символізму багато в Гете, Гейне) і нічого спільного не має „з скаліченими формами російського декадентства“. Показано, на останку, й соціального замовця: це — інтелігент „з смаком, часто виробленим і вихраним на чудових зразках літератур чужих народів“: тепер він не хоче читати нашої книжки і наших поетів, бо вони стоять нижче від рівня його вимог — треба тим вимогам загодити. Краса форми, „любов, краса й шукання правди“ в тематиці цікавий додаток в одному листі: „спокою треба, відпочинку для стражденої, зневіреної душі сучасного інтелігента... любови, тихої радості треба для його озлобленої, змученої душі!“

Ми повинні визнати справедливність Вороному: формулювання його програми виразне й не дозволяє двозначних толкувань „Безперечно, тут його вустами говорить інтелігентна верства міської буржуазії, що хоче втекти від реального життя, від селянських зворушень і робітничої боротьби в світ містики й фантазії“, каже з приводу цих листів історик української літератури (О. К. Дорошкевич), що опублікував їх в пресі. Цілком справедливо: та не треба забувати, що в загальному поступі літературного розвитку виступ Вороного був проте кроком прогресивним. Літературі треба було вибитися з рамок тісного просвітанства, народницької, етнографічно-побутової школи. Так в обсягу продукційних відносин треба було свого часу допомагати ліквідації форм передкапіталістичного господарства. І в цім розірванню традиції безперечна історична заслуга „маніфестів“ Вороного. Він став, справді, піонером, цілком свідомим і певним своєї мети. Не забудьмо, що тоді в наддніпрянській Україні не було ще ні Олеся, ні Чупринки, ні Філянського; що в літературі Галичини ще не зорганізувалися поети „Молодої Музи“ — і модерністичні течії взагалі ще мало давали себе знати: перші їх вияви — в поезії Василя Пачовського (в друку з 1900, перший збірник „Розсипані перли“ 1901), Петра Карманського (в друку з 1899, перший збірник „З теки самовбійці“ 1899) і деяких інших хронологічно так зливаються з „маніфестами“ Вороного, що не може бути й мови про їх вплив на редактора альманаху „З над хмар і долин“. Певний імпульс могли дати теоретичні висловлювання майбутніх російських „модерністів“ (сам термін „модерністи“, до речі скажемо, остався чужий російській критиці, що воліла говорити про символізм, а попервах про декадентство; терміну цього вперше ужив, здається, в німецькій критиці Герман Бар 1890 року¹⁾ на зазначення натуралістичних течій в німецькій літературі). Ще 1884 року в київській газеті „Зара-

¹⁾ Hermann Bahr, Zur Kritik der Moderne 1890.

Ясинський у схожій як у Вороного формі обстоював ідею самостійного значення мистецтва („Цель искусства заключается вовсе не в том, чтобы учить, а в том, чтобы сделать людей счастливыми, доставляя им одно из самых высоких наслаждений“), а Минський так само ще одважніше повставав проти публіцистичного елементу в поезії, споводувавши, своєю чергою, докори Михайловського, що нагадують пізніші одсічі С. О. Єфремова „шукачам нової краси“ в українській літературі. Нема даних казати, що статті „Зарі“ могли впасти в пам'ять надто молодому ще тоді Вороному: радше можна говорити про пізніші висловлювання Мережковського („О причинах упадка и о новых течениях в современной русской литературе“ 1893) та А. Волинського (1896—1900), як про надихачів ідейної платформи нашого модернізму. Яких-небудь закінчених зразків російська поезія в своїй практиці, однаке, ще не могла дати, за винятком хіба Бальмонта (перший збірник 1890; далші — „В безбрежности“ 1895, „Тишина“ 1898, „Горящие здания“ 1900). Брюсов перебував ще в добі умисного декадентства, тільки-но почавши вибиратися з неї 1900 року („Третья стража“): решта, коли не мати на увазі Минського й Мережковського, просто ще не були помітні. Не відбулося ще навіть розмежування шкіл — і увага Вороного про російських поетів в одному листі 1901 р. („Бальмонт — талант, что ищет новых путей и часом спотыкается, але я його признаю; российские декаденты Брюсов, Коринфский etc. — нездари, что кривляются и ломаются, аби звернуть на себе увагу і заховати свою нездарність — їх я не признаю) не повинна нас дивувати з'єднанням в однім рядку глибоко чужих згодом імен автора збірника „Третья стража“ і автора „Черных Роз“ (1893—95), „Гимна красоте“ (1896—1898) Аполлона Коринфського, нині невідомого навіть аматорам російської поезії. Висновок, до якого ми повинні прийти на підставі наведених фактів, ясний: на питання: „звідки взявся модернізм на Україні — *via* Галичина чи *via* Москва?“ (Дорошкевич) — доведеться відповісти: ні Галичина, ні Москва — а почасти Польща (Тетмайер, Пшибишевський), начасті західньо-європейська література взагалі, що однаково надихала на шукання нових шляхів — в російській літературі Бальмонта, а в українській Миколу Вороного та майбутніх поетів „Молодої Музи“.

Відстань від задуму до втілення буває інколи незмірно велика. Альманах „З над хмар і долин“ своєю практикою, певна річ, не виправдав теоретичних мрій. „Модернізму“ саме в ньому, що зібрав до купи розмаїту компанію з творів самого Вороного, а також Євгена Мандичевського (в друку виступив з 1899 р.), Петра Карманського, Йосипа Маковея (що 1894-го року випустив збірник „Поезії“), Василя Щурата („Lux in tenebris“ 1896, „Мої Листи“ 1898), Івана Липи (в друку з 1892 р.), А. Кримського, Г. Хоткевича, Крушельницького, Кобилянської, Коцюбинського, а поруч них Грінченка, Самійленка і полярного модернізму Нечуя-Левицького — було, власне, ще дуже небагато. Але досить було листів Вороного, досить було віршованого послання до Франка¹⁾ у відповідь на послання Франкове — уміщених на початку альманаху замість проєктованої, але викресленої від цензури передмови — щоб народницька критика захвилювалася²⁾. Одної мети альманах, в кожному разі, досяг: література зрушилася з „мертвої

¹⁾ Див. це послання далі, у відділі „З хвиль боротьби“.

²⁾ Статті С. О. Єфремова в „Киевской Старине“ 1902, № 10 і 1904, № 5.

точки" (С. О. Бфремов свій відомий розгляд альманаху, навпаки, назвав „На мертвой точке“) — і за те винна вона була ініціативі Вороного.

Проте, сам він не спішився виступати в друку з окремою збіркою своїх поезій, які перед 1903 роком вже могли скласти книжку, певна річ, не меншу за ті, з якими дебютують нині молоді поети. Життя його і далі йде такими ж дорогами мандрування й розкиданості, якими воно йшло досі, з Одеси перекидаючи його до Києва, з Києва в Чернігів — аж на сім років, почасти зайнятих важкими особистими переживаннями — і знов у Київ (1910 року), де він то викладає в театральній школі, то служить на посаді діловода в ремонтній частині механічного відділу в Окрузі Водних Шляхів — то видає, нарешті на 20-му році літературної діяльності перші збірки своїх поезій — „Ліричні поезії“ 1912, „В сляві мрій“ 1913. Ці збірки вмістили, правда, далеко не все, що він написав, але дали змогу мати суцільне враження від поета, з яким доти більш-менш повно знайомила тільки „Українська Муза“ Коваленка (1908). Критика привітала збірки одностайними похвалами: Ан. Василько в „Раді“ (1912, № 38), Старицька-Черняхівська в „Літературно-Науковому Віснику“ (1912, кн. 1), Ів. Лизанівський (там само) всіляким способом вихваляють високу формальну досконалість творчості Вороного — хоча й не знаходять виразних слів, щоб схарактеризувати внутрішній зміст його поезії. Для одних Вороний поет „царства мрій“, порівів до безкрайнього, для інших він — поет кохання й краси, для ще інших — яскравий вираз європейського декадансу і т. д. Одинокий реальний висновок, який можна зробити після розгляду цих висловів критики — це те, що своїм перевесникам і сучасникам Вороний здавався явищем високої художньої цінності.

Визнанням метром поетичної форми підходив Вороний до фатальної межі, за якою починався новий не тільки літературний, але й історичний період, підходив, не дооцінюючи, не розуміючи, як і багато інших, значення і розмірів революційної бурі, що зривалася йому перед очима. 1917 року, переступивши за 45 років життя, повного всіляких знегод, він був уже не той чоловік, що 1900 року з надіями вступав в ряди РУП'а. Зраджували й сили й темперамент. Уряд Директорії, бучно відсвяткувавши його 25-ти літній ювілей, визначив йому доживотну пенсію, якої йому, правда, не довелося відбирати, бо життя самого того уряду вже доходило краю і він, рятуючися, поспішався утікати. Під Києвом гримали гармати, наступали більшовики. Вороному вони здавалися сфінксом, що його загадки він не годен був розгадати, дарма що брав колись лекції марксизму у Відні в Віктора Адлера і від інших зустрічів з людьми й книжками.

Але незрозумілим встало для нього й „племя младое, незнакомое“ поетів, що вийшли на літературне поле наприкінці війни й революції. Якось надто швидко й прикро епоху „упоительных похвал“ заступила для нього епоха байдужості і навіть іронії від літературної молоді — і то всіляких течій і напрямків. Почалася перецінка недавніх цінностей. Серед усіх тих новаторів новаторові початку сторіччя стало ніяково. До іншого прилучилося фізичне нездоров'я. То ж не диво, що піддавшись утомі, 1920-го року, під час польсько-петлюрівського відступу з Києва, легкодушно „відступив“ і Вороний, опинившись після того спершу в Варшаві — а далі у Львові, в тім самім місті, де колись юнака його вшанував своєю приязню і виправляв на літературно-артистичну й громадську

роботу Іван Франко. В кінці квітня 1926 року Вороний, як відомо, вернувся назад на Україну, що остаточно стала УСРР.

Доволі цих побіжних рис з його життєвого формуляру. Залишаючи собі право вернутися до останнього в іншому місці, спробуймо тепер показати і, по змозі, з'ясувати, бодай сумарно, основні ознаки його творчості, якими вона вирізняється споміж ряду інших і які дають їй право на увагу всякого, хто цікавиться нашою літературою.

З попереднього ми вже почасті зрозуміли соціальні й літературні підвалини його творчості. Відійти від народницького шаблону, підняти українську поезію до рівня сучасної поетові західньо-європейської поезії, піднести і в теорії і в практиці принцип чистого мистецтва з перевагою формального моменту, категорично зрікшись будь-якої тенденційності — от завдання, що Вороний поставив перед собою. Як він їх здійснив?

Твердження про вплив західньо-європейських письменників на Вороного давно вже стало загальником в наших історіях літератури. Досить перегорнути збірку поезій поета, щоб перевіритися, які широкі його літературні інтереси і які розмаїті. Не кажучи за його переклади, переважно, з французьких поетів (Сюллі-Прюдом, Верлен, Ж. Мореас, Рішпен, Бурже, Бульє, Метерлінк; можна додати ще імена Катюла Мандеса і Октава Мірбо), почасті з німецьких і російських (Гейне — і крім того, прозою — „Зелена Папуга“ Шніцлера і „Ткачі“ Гавптмана; з російських — Пушкин, Тютчев, Фет та інші) — ми на кожному майже ступні подибуємо то під епіграфами, то в тексті імена Верхарна, А. де Вінї, Сюллі Прюдома, Верлена, Гете, Овідія, Шекспіра, Гейне, Публія Флора, Бодлера і ін. „Європейську“ зовнішність довершує замилювання в таких заголовках, як *Vae victis, Memento mori, Sententia, Fiat, Ave regina, Dies irae, Hostias, Finale, Le Sonnet sans tête, Sphärenmusik* і т. і. Був час, коли такого роду заголовки були в широкій моді — надто в російських модерністів (Брюсов, прим., любив такі підкреслено літературні й переважно латинські заголовки — правда, складніші, як у Вороного — до кінця своєї літературної діяльності). Складається вражіння культурності й ерудиції, і природньо виникає думка, що поет залежить від чужоземних зразків. І ті, що писали про Вороного, цю залежність не раз відзначали: О. К. Дорошкевич в своєму курсі каже про помітний вплив французьких модерністів Бодлера й Верлена і російського символіста К. Бальмонта¹⁾; А. П. Шамрай — про нерозбірливе використання всіляких зразків — від Бальмонта до Пушкина „чи якогось іншого класика початку XIX століття“²⁾; О. Ковалевський³⁾ — про ідейні й літературні впливи філософів Шеллінга, Шлейєрмахера (пантеїзм), Сковороди, Шопенгауера (песімізм) і поетів: перехід Вороного від національно-романтичних тем до символізму й декадентства він з'ясовує впливом Верлена, Сюллі-Прюдома (?), Катюла Мандеса (?). Сам поет з усього того переліку готов видвигнути саме французьких поетів, в яких він учився культури віршу, його манери — а споміж них найбільше Верлена (почасті й Малларме). З Верленом він відчуває певну внутрішню спорідненість: почасті в психіці — однаково властиве їм обом змагання до віри „для зневіреної і вже властиво безвірної душі“, почасті в поетиці й техніці — шукання музичності

¹⁾ О. К. Дорошкевич, Підручник історії укр. літератури, § 353 (2 вид., стор. 251).

²⁾ А. П. Шамрай, Українська література, вид. „Рух“, ст. 108.

³⁾ Книгарь 1919, № 1.

вражіння, суголосність в ритмах і строфічних побудованнях (вірш „Мавзолей“, прим., створений під неусвідомленим впливом ритму й строфіки „Осіньої Пісні“). А в тім, католицький припах, сентиментальне ниття і бідність ідейного змісту (курсив наш) у Верлена, кінець-кінцем, надокучили Вороному, хоч перше йому й здавалося, що в цім киданню французького поета від віри до невіри є щось спільного навіть з Шевченком.

Питання про літературні впливи — складне питання, сама методологія його ще не досить розроблена. Маючи певну, навіть розмірно невелику очитаність, надзвичайно легко знаходити „запозичення“ і „впливи“. Авторів цих рядків, приміром, коли він читав поезії Вороного не раз згадувалися інші, не названі в поданому вище списку поети. В любовних поезіях Вороного не тяжко виявити сліди впливу Гейне: такі речі, як „Dies irae“, і „Hostias“ велять згадати польських модерністів — зокрема Яна Каспровича (що з його поемою „Святий Боже“ хочеться зіставити ці поезії нашого поета); віршові дрібнички і замилювання в певній вишуканості вислову нагадують поетичні фокуси парнасців — прим., того ж Катюла Мандеса (зовсім не символіста), Банвіля, Бульє. Анапестичні елегії інколи видимо впадають в тон Надсонові і іншим російським вісімдесятникам — попередникам пізнішого модернізму. З модерністів - росіян мова могла б бути хіба про Бальмонта, але, певна річ, Бальмонта раннього періоду, не про автора „Горящих зданий“ і збірки „Будем, как солнце“. А що до впливу Верлена, то про нього, якщо й можна говорити — то тільки з великими застереженнями.

Не вдаючись у деталі, доречні в спеціальному історично-літературному досліді, я покажу тут тільки основну різницю між Верленом і його українським послідовником. Верлен вимагав перш за все музики, тоб-то неозначено-емоційного вражіння, якого досягають тим, що замість фарб дають відтінки, речей не називають точним їх позначенням, а чигачеві навівають ідею речі словом-натяком, словом-символом; одкидають цілком реторичну декламацію („взьми красномовство і скрути йому в'язи“), ясність і виразність вислову, при якій не можливі різні тлумачення. Вороний також шукає „музичности“, також іноді послуговується словами-натяками: але досить порівняти хоч його переклад одної, і то ранньої, речі Верлена з перекладом, щоб побачити всю велику різницю в їх поезиці. Ми дозволимо собі подати цілком цей переклад Вороного:

За вкном, ніби в рамі картини,
Утікають шпилі, полонини,
Мчаться ріки, ліси і луки,
І блакитні вузькі береги...
Все біжить і гремить і щезає,
В буйнім вихорі геть одлітає.

Ніби начерк химерний в вікні,
Ріжуть небо шляхи дротяні.
Запах вугілля, пилу і пари.
Спів кайданів і хмар — примари...
Деся мов регіт тиранів гремить
Деся мов пугач зловіщий кричить.

Але весь я в обіймах спокою —
Любий образ мистить наді мною,
Чую шепіт я лагідних слів
В серці, сповненім соняшних снів.
Хай же вихор бурхливий несеється,
Серце тихож радістю б'ється.

Ми не ручимось, що читач виразно уявляє собі, де відбувається з автором поезії все розказане. В первотворі (поезію взято із збірки Верлена „Добра пісня“: *Le paysage dans le cadre des portières*) про те не треба довго догадуватися, бо там прямо говориться про „тонкі телеграфні стовпи“ (*poteaux minces du télégraphe* — у Вороного „шляхи дротяні“), про „ритм бруталного вагона“ (*rhythme du wagon brutal* — в Вороного випущено зовсім), бо там нема улюблених „хмар-примар“ Вороного, і не треба особливої настроєності, щоб догадатися, що „кайдани“ просто зчеплюють один до одного вагони залізничного поїзду. Ми не кажемо, що переклад Вороного — поганий; навпаки, переклад загалом удався; але картина, яку дає Верлен, певна річ, багато реалістичніша від картини, що маємо у Вороного, — саме тому, що французький поет не боїться конкретності вислову, не намагається затерти ту „грубу кору матерії“, крізь яку світитиметься йому „біле видиво“ (*la blanche vision*) коханої жінки. Поезія символістів типу Верлена зовсім не (хоч це і кажуть іноді помилково) відкидає реальності: її шлях — як це і було показано пізніше — „від реального до реального“ (*a realibus ad realiora*). Нехай образ для них не мета, а засіб: з того зовсім не виходить, що вони бідні на образи. Навпаки, в поезіях Вороного образів порівнюючи мало і видко, що він ними не дуже дбає: замки своїх мрій він воліє будувати без ніякого підмурівку (див. цикл „Фата Моргана“); конкретного визначення він звичайно уникає, і його стилістика носить через те найчастіше абстрактно-умовний характер.

Справді, пригляньмося, напр., до його епітетів, цього споконвічного й могутнього способу конкретизації поетичної мови. Поет добирає їх так, ніби хоче підкреслити свою неувважність до їх мальовничих можливостей: круки, певна річ, чорні, тіні сірі, травиця — шовкова, зірки — високі й кришталеві, імла — прозора, мла — сива, холодна, весна — розкішна, люба, чарівна і т. д. Зокрема цьому епітетові, що нічого не визначає — „розкішний“ найбільше пощастило: розкішний колір, розкішний стан, розкішна люба мова; отчина — розкішний край мій і т. ін.; щасливе кохання — „розкішне й принадно гарне“. Те саме довелося б сказати, переглянувши його метафори й порівняння. Тема туги-нудьги належить у нього до числа частеньких, і аж тут, здається, він розсипле ціле багатство своєї поетичної лексики: проте, крім нудьги-змії, нудьги-галюки, що пожирає душу, нудьги, що як той спрут до серця присмоктувалась і кров з нього п'є — нудьги-хмари на серці і т. ін. — ми не знайдемо майже нічого. Окремий цикл його поезій присвячений зірницям: він супроводиться епіграфом з Канта: „дві річі сповняють душу подивом і побожністю, що вічно нові й вічно зростають в мені — це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені“. Поет любить зірниці, милується на них, тільки їм він хотів би оповісти свої мрії: але з великим мистецтвом, сказали б ми, говорячи про зірниці, він оминає світ суто-зорових вражень і все, що він каже про зірниці, міг би сказати чоловік, що тільки чував про них від інших. Справді, нема жодної потреби дивитися на зоряне небо для того, щоб протиставити „недосяжності й величності“ зірниць безбарвність і продажність світу людських стосунків — або щоб чути й описати „Sphärenmusik“, або щоб сказати про Венеру, що вона „зіронька вечірня“, про Вегу, що вона символ чистоти — або назвати на ймення зірниці, що належать до сузір'я Плеяд. Їх поет налічив, згідно з даними астрономії, сім: Електра, Тагета, Сте-ропа, Майя, Целена, Меропа, Альціона. Цікаво мимохідь відзначити,

що голим оком даються розпізнати тільки шість зірниць у сузір'ї Плеяд: чи може ця поезія про „сім самоцвітів зоряного грона“ показує, що поет має гострий зір? Ні, просто у відповідній книзі він прочитав, що Плеяди — семизір'я. Надхнула книжка, а не безпосереднє споглядання.

Можна було б думати, що взято нещасливий приклад: але є друга група поезій, звернених до моря: хіба про них не довелося б сказати те саме? Поет оглядає море: море — могутня сила, море звабливе, розкішне, море — незглибна безодня, безмежний простір, в морі — раювання, мрія солодка, втіха кохання, любий та лагідний сон... Тільки раз надібали ми подобу конкретності в словах про хвилю: — „ізмурудно-блискуча, з перлистою ніжною піною“. Як тут з приводу моря, не згадати аналогій з Верлена (див., прим., в збірнику „Sagesse“ — вірш „Je ne sais pourquoi“ або „La mer est plus belle“ та ін.)? Два різних відчуття життя, два різних творчих методи. Як видко, недурно заступник, заступник тої самої, що й Вороний, поетичної школи й прихильний до поета критик казав про його музу, що вона — „муза безкровної безбарвної, жертвенної красоти“ (Чупринка).

Як видко, це близьке до правди. Вороний кілька разів говорить про скарб мрій, звуків, фарб, ідей („Мавзолей“, порівн.: „Фата Моргана“: „царство сонячних надій, фарб і образів і згуку“), якими він як поет, орудує: але, минаючи все інше, мусимо визнати, що на фарби й образи поезія його небагата. В обсягу зорових відчуттів (є в нього і нечисленні спроби пейзажу) його цікавить тільки освітлення. І тут ми відзначаємо дві найчастіших відміни: або освітлення яскраве, саяво, блиск, огнисте полум'я заходу; або картина, запнута туманом, хмарами („завис олив'яний імлістий тягар“, „хиткий туман, примари тмяні“, „холодні хмари залягли блакить“ і т. д.). Але в обох випадках найчастіше маємо просту алегорію — і спішаємося, змушені поетом, перекласти відкинені ним образи на мову абстрактної думки.

Унікаючи конкретних означень і тим дуже збіднивши свою лексику, поет пробує нагородити нас іншими словесними ресурсами. До них належать, по-перше, улюблені й повторювані слова, які надають словесній тканині певної єдності: „мрія“, „мрійний“, „чарівний“, „самотній“, „самотність“, „хмари“, „хвилі“, „зорі“ і т. п. — і треба сказати, що саме Вороний сприяв включенню, прим., слова „мрія“ в поетичний словник, обов'язковий для кожного українського поета, мало не до самої Жовтневої революції. По-друге, він допомагає собі сентенціями, риторичними загальниками і поетичними кліше, як „життя — коротка мить“, „базар світової суєти“, „неземне кохання“, „казкова цариця“ і т. д. Багато з цього вже на початку XX сторіччя стало утертим штампом. По-третє він охоче користується чужоземними словами, вибраними за ознакою „красовитости“ з інтернаціонального запасу поетичних окрас. Приклонник Краси, він не відрізняє прекрасного від гарного, нехтуючи думкою одного відомого його французького письменника (Віл'є де Ліль Адана), котрий казав, що „l'amour du beau est l'horreur du joli — любов до прекрасного є жах перед гарним“. До того примушав його іноді потреба рими: ідеал неодмінно веде за собою Ваала (як у Надсона), діядеми-хризантеми, інфанта-домінанту і т. д. В цім відділі його поетичного словника перед нами перейдуть „отари фурій“, „царство Аримана“, „ніжний силует голівки пензля Сандро Ботічеллі“ (рима — „пастелі“), „лілеї“, „рубіни“, „каватина чарівна“, „емалі“, „перламутри“, „недосяжні“.

астральна“ і т. ін. Прекрасне обличчя покажеться образом, „ніби взятим з геми“; настає весна — і в душі поетовій „в сяйві мрій

В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї, фрески...

Все це нині нам не видається цінним збагаченням поетичної мови: але не слід забувати, що приклад Вороного на цім полі не остався без наслідування: згадаймо подібні „изыски“ в Чупринки, в перших спробах нашого футуризму; навіть деякі поети пожовтнєвої доби ще не позбулися цього нахилу до мудрованих „красивостей“¹⁾.

Отже слову - образіві в творчості Вороного належить другорядна ролія. Першорядна занята „музикою“. Про це ми маємо цінне визнання самого поета як відбувається у нього творчий процес²⁾. „Я почав писати“ — подає він — „з такогж побудження, з якого люде починають співати. От почуваю собі якийсь мрійний настрій і якусь ритмічну розгойданість, при чому виразно відчуваю, що в усі щось дзвенить. Що напишу — не знаю, бо в голові проносяться якісь уривки образів і мелькають, об'єднуючись у вирази, окремі слова — здебільшого це одно, чи два-три слова, але найважливіші, наймиліші, що здаються дуже гарними (красивими). Це початок, основа, до якої почнуть чіплятися інші слова і т. д. Найважливіше, щоб в усі задзвеніло, — тоді хочеться складати і йде легко... Виходить, що я починав не так од образу, як од звука. І дійсно, мелос, спершу примітивний, далі технічно все більш ускладнений, був джерелом моєї пісні — вірша“.

Це визнання стверджується, як ми вже почасті бачили — і даними аналізи. За тих часів, коли починав писати поезії наш поет, і навіть тоді, коли він став уже відомий, українські поети ще не сперечалися за метр і ритм, за каноничні форми й верлібр; ще не існувало жодної загальн-приступної роботи про українське віршування — та й в російській, треба додати, літературі ці розмови в поетичних колах тільки-но починалися: книжка Андрія Білого „Символізм“, що зєнула теорію (й історію) російського віршування з мертвої точки, вийшла 1910 року. Не було ще ні Шувальовського, з якого згодом початковці поеги почали учитися таємнощів „прискорень“ і способів будування сонетів, рондо, тріолетів і т. ін. форм, за які в нашім літературнім оточенню виникають інколи немалі суперечки. Вороний і тут був піонером, „першим свідомим поетом форми“³⁾, — і справді перепробував протягом своєї діяльності всі метричні форми (хорей, амфібрахій, анапест, ямб, дактиль) в найрозмаїтших поєднаннях. Особливо любить він стопи, складені з нерівностопних віршів — і тут він без краю вигадливий в неподібних одна на одну комбінаціях. Але він іде й далі, комбінуючи різні розміри (напр., амфібрахій, анапест, ямб), з неоднаковою кількістю стоп, наближаючись інколи до того, що можна було б називати верлібром — коли б верлібр у наших новітніх поетів остався віршем, не обертаючись в умовне друкарське поняття. Свого часу цілком незвичайно повинні

¹⁾ Про це нам доводилось говорити в нашій російській статті про В. Сосюру (Красное Слово 1928 № 5).

²⁾ Наводимо тут виїтку з матеріалів, що ласкаво подав для цієї статті сам Микола Кіндрагович Вороний; екадаємо йому за них щирю подяку.

³⁾ Такий заголовок має стаття про Вороного Л. Білецького в „Українській Трибуні“ 1922, ч. 29, що осталася нам недоступною.

були звучати для українського читача такі поезії, як „На Тарасовій панахиді“, „Dies irae“ або „Fiat“ (з циклу „За брамою раю“), напр.:

Я виймаю портрет її, образ мого божества,
І дивлюся, дивлюся без краю,
І мов любов дитину свою
Тихенько гойдаю...
Цілувати не смію, а тільки молю
Благаю відчути, як вірно, безмежно кохаю,
Люблю!..
І співаю молитву - надію
І мрію, — і млію.

Не вдаючись у деталі (віршування Вороного ще буде темою спеціальних робіт), дозволю собі відзначити ще, що мабуть перший в українській поезії Вороной дав зразки т. зв. „стягнених“ віршів, таких характеристичних для російського модернізму. От приклади.

Червоне коло — блискуче красне
За гори ген-ген сідає,
Та доки зникне і доки згасне
Огнем пожежі воно палає.

Або

Пеститься місячний промінь
Лиже холодний сніг.
Чорною плямою комин
На білий килим ліг.

Але дбаючи „музичністю“, не обмежується він на самій метричній стороні. Хронологія його окремих віршованих п'єс нам не завжди відома: як видно, не зразу він почав віддавати увагу „звукописові“ — але серед його поезій ми могли б відшукати чимало зразків шасливого застосування алітерацій, суголосности голосівок, внутрішніх рим і т. д. Тут, не дозволяючи собі специфічних фокусів, прим., таких, на які брався Бальмонт, поет спромігся дати те, чого він звичайно не дає словами — картинність, майже конкретність (слухового) враження.

Розмаїтого звучання досягає Вороной, між іншим, і тим, що дуже дбає розмаїтістю строфічних побудовань. В цім обсягу, почасти з допомогою чужоземних зразків (в тім числі і Верлена), він показав найбільшу винахідливість. Для нього не характеристичне замилювання в однім якимсь метрі: для нього характеристична як-раз різнобірність його строф. Побіч чотирьохрядкових ми знайдемо строфи з двох рядків, з шести, з восьми і т. д., з системою римування, якої доти ніхто не уживав в українській поезії. Він широко уживає, komponуючи строфу, системи повторень і рефренів, то складаючи, прим., перший і третій рядок з подвоєного поєднання кількох слів („Ти не любиш мене, ти не любиш мене — Вже нема повороту до раю“), або перекидаючи кінець одного рядка на початок другого („Наді мною скрипка плачуть — Скрипки плачуть наді мною у ночі), або нагнітаючи увагу на однім яким-небудь слові („Сховався в морі сонця диск — Огнений диск“), або протинаючи цілий десяток рядків повторюваним сполученням слів і т. ин. Більшість строфічних типів, що описав В. М. Жирмунський в своїй „Композиции лирических стихотворений“ є і в Вороного, а деяких він ужив ще перед тим, як аналогічні зразки з'явилися в російській поезії.

І, певна річ, не оминув він тих віршових форм, які на заході освячені довгою традицією, як октави, сонети, рондо, тріолети й інше.

що служило й поважній меті, але часто оберталося на просту віршовану дрібничку — подібну до тих, яких чимало є у Вороного у відділі „Гуморесок“. Від часів Шевченка українська муза настроїлася на сумний і поважний тон — навіть у тих поетів, що їх особисті переживання зовсім не були ні сумні, ні поважні. Чи міг народницький „мужикофільський“ поет дозволити собі пустувати з віршовою формою? Хіба в формі гумористичного дружнього послання, не призначеного для друку. З поетів кінця сторіччя тільки В. Самійленко (що його творчість не осталася без впливу на Вороного) давав зразки гумористичної поезії — ніколи, проте, не допускаючись жарту заради жарту, мистецтва заради мистецтва. Але часи стали інші.

З'явилася міська інтелігенція, збудилася до життя молода українська буржуазія, завелася українська літературно-артистична богема. Зайшла потреба на мадригали, тріолети, експромти й інші відміни салонної поезії, нечуваної перше в українській літературі. З'явилися альманахи з віньєтами, де підводягнені діви або вдихають пахощі дивоглядних лелій або простягають руки до сонця, що сходить або заходить в невідомій далечині. В міських вітальнях, де оздоблений вишиваними рушниками портрет Шевченка висів на стіні в безпосереднім сусідстві з репродукціями „Острова Мертвих“ Бекліна або „Гріха“ Франца Штука, почали декламувати й мелодекламувати свої поезії поети з недбало зав'язаними пишними краватками — замість традиційної „стрічки“, поети, що надягали на вулиці крисатий фетровий капелюх — замість знов же освяченої традицією смушевої шапки. В їх віршах озвалися нові мотиви, мотиви індивідуальних переживань, поривань до невідомого божества, в яке вони „вірили не вірячи“, мотиви міста — стогінчоголового звіря, якого вони одночасно любили й ненавиділи, кляли й благословляли, мотиви Бодлерівського сплину, української нудьги — в цім розумінню також незнаної давнішим поетам. Не вважаючи на почуття утоми від „культури“ — захотілося більше тієї ж культури, браної жадібно й без розбору:

Голівка Греза, ескіз Родена,
Меланхолійний ноктюрі Шопена
Фрагменти віршу Сюллі-Прюдона,
Псалми Верлена... Яка утома!

Хіба не солодко уявити себе, дістаючи костюми з тісно напактованих віками і вже добре запорошених шаф західно-європейської „культури“ — інфантою або феею Морганною, маючи собі за товариша лицаря, пастушка або пажу і блукаючи з ним по надхмарних замках мрій — хоч надхмарних, але таких чудових, розкішних, чарівних... Так було не тільки на Україні початку ХХ-го сторіччя. Українська буржуазна інтелігенція того часу в більшості своїй відзначалася, проте, одною рисою, не завжди властивою її московським родичам. З тим потягом до естетства єднала вона політичний радикалізм, що хоч і не вкладався, може, на платформі якої-небудь певної політичної партії, але був непримиренний у мріях про національне визволення, про національну революцію.

Вороний віддав належне своїй добі. І він пропагував її естетику, розвивав мотиви безнадійного песимізму, поривань у безкрайне, трагічної самотності; став поетом міста, посівши в українським письменстві з цього погляду місце, аналогічне місцю Брюсова в російському — хоч і не досягши Брюсовського широкого розмаху й Брюсовського реалізму. І він проголосив себе співцем самодовольщої

Краси, яку містить він (в відомій поезії) в мавзолею з кришталю — Краси, ізольованої від галасу світового, виниклої з „небуття“, якій він служить самотньо. Але політичний радикалізм, про який ми що-йно говорили, був у нім багато дужчий, як у багатьох його читачів і слухачів. Отож з перших кроків його на художньому полі стала перед ним дилема поета й громадянина, та сама, яку так просто розв'язував у своїй відомій поезії Некрасов. В своєму відписному посланню до Франка Вороний теж намагається її розв'язати: та навряд чи його самого задовольняло це розв'язання. Визнаючи повинність громадянина для себе за обов'язкову — він просить тільки, щоб була змога перепочити — не більше:

Але коли по всяк час битись,
То серце може озлобитись
Охляти може, зачерствіти,
Зав'януть, як без сонця квіти.
Душа бажає скинути пута,
Що в їх здавен вона закута,
Бажає ширшого простору —
Схопитись і летіти вгору
і т. д.

Проголошена, значить, виразна і неминуча подвійність: поет одно, громадянин інше — і з того раптом несподіваний висновок:

Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

Тим часом ясно, що в поеті Вороному можна шукати й знаходити все, що хотіти, тільки не тої суцільності. З свого Мавзолею він весь час поривається геть, то ваблений коханням, то містом, то тим, що вважав він за свій громадянський обов'язок. Краса — зовсім не самотня його „богиня“. Але як поєднати слугування Красі, що спочиває в кришталевому Мавзолеї та слугування Україні, що живе й змагається до визволення? Громадянським поетом Вороного навряд чи хто зважиться назвати, хоч він написав велику кількість громадянських поезій. Та чи можна, не вагаючись, назвати його заступником „чистого“ мистецтва. Ні, бо громадянські потяги заважали йому цілком віддати себе цьому культові, зосередитися в естетичному спогляданню. Так само немає суцільності і в суто-формальному боці його поезії. Яке помірковане й обережне його „новаторство“ проти новаторства французьких і навіть російських символістів! Але Вороний не символіст: він модерніст, він — піонер, що намагається трохи „естетизувати“ українську поезію, яка застигла на позиції громадянської лірики — і протягом усієї другої половини ХІХ сторіччя, аж до його кінця аскетично обминала поле лірики інтимної, рефлексивної, вузько-особистої, психологічної. Становище Вороного, може, саме тим і тяжке було, що йому припало бути ініціатором і на цім останнім полі.

Багато з того, що написав Вороний¹⁾, нині цілком згубило свою поетичну чинність. Він правду казав у своїй сумній поезії з циклу „Осокорі“ („Мені вас жаль, осокорі“). Але ця пожовкла частина його творчості зберігає значення важливого історично-літературного документу. Вона знайомить нас, до певної міри, з психоідеологією новонародженої українсько-буржуазної інтелігенції початку ХХ віку.

¹⁾ Видавництво „Рух“ тепер друкує збірку віршів Вороного, підсумок його 35-річної праці.

Вона дає нам змогу розуміти особливості літературного стиля дальших десятиліть. Сліди впливу Вороного добре видно не тільки в його співборця — Чупринки; ми знайдемо їх у багатьох поетів „Шляху“, що 1917—1919 року продовжували шляхи раннього українського модернізму. А що спільного, може здаватися, між Вороним і Тичиною? Та, видно, недурно життя їх звело на малий час з самого ранку літературного життя автора книги „Вітер з України“. Зустріч залишила свої, бодай суто-зовнішні, сліди і на декотрих поезіях із збірок „Сонячні кларнети“ й „Плуг“. Яку довгу дорогу повинна була пройти за кілька років українська лірика, щоб від поезій „Блакитної Панни“ Вороного —

Має крилами весна
Запахна
Лине вся в прозорих шатах
У серпанках і баватах.
Сяє усміхом примар
З по-за хмар

дійти до поезії, уміщеної на початку першої збірки Тичини —

Йде весна,
Запахна,
Квітами — перлами
Закосичена.

і навіть у „Плузі“, читаючи широкославний „Псалом Залізу“

Ідуть, ідуть робітники
Веселою ходою.
Над ними стрічки і квітки,
Немов над молодю —

ми згадуємо контрастну в змісті, але єуголосну в ритмі й синтаксі строфу Вороного („Dies irae“):

Вони ідуть, вони ідуть
Непевною ходою.
Немов один тягар несуть
І гнуться під вагою.

У Вороного не сказано виразно, хто це „вони“. У нього це ціле людство, не ділене в його свідомості на класи. Те, що зрозумів Тичина — від Вороного було укрите в тумані років. А зір його не був гостріший, ніж в інших його перевесників. Та проте український читач наших днів не повинен забути бодай одного показаного Вороному надхнення „видива“.

То місто, оповите олив'яним туманом, з домами й коминами, потопленими в імлі. А над містом фантастичний образ величезного козака, подібного не то на Святослава, не то на Острияницю... В обличчю щось наче знайоме:

Щось ніби знайоме в тім образі є —
Завзяте, міцне, бунтівниче.
Щось інше на вигляд, а рідне, своє...
Лице робітниче!

Ці рядки надруковано 1913-го року. Чи можна, читаючи їх тепер, не одінувати прозірливості поета, що створив їх? А „прозірливість“ не може бути властива поетові, що не має справжнього хисту.